

De ideale burger?

Burgerschapsidealen in verkiezingsprogramma's
van de VVD, PvdA en CDA tussen 1989 en 2012

Masterscriptie

Datum: 21-06-2021

Naam: Mirjam Vriend

Studentnummer: 9787704

Docent: Prof. dr. M. Prak

Aantal woorden: 13573

Opleiding: Geschiedenis van politiek en maatschappij

Bronvermelding voorblad:

Voorpagina's van de verkiezingsprogramma's:

VVD

VVD, *Niet doorschuiven maar aanpakken. Verkiezingsprogramma VVD 2012-2017* (Den Haag 2012).

VVD, *Ruimte, respect & vooruitgang. Verkiezingsprogramma volkspartij voor vrijheid en democratie 2002-2006* (Den Haag 2002).

VVD, *Een kansvolle toekomst. Verkiezingsprogramma 1989-1993* (Meppel 1989).

PvdA

PvdA, *Nederland sterker & socialer. Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2012* (Amsterdam 2012).

PvdA, *Samen voor de toekomst. Idealen en ambities 2010. Verkiezingsprogramma 2002-2006* (Amsterdam 2002).

PvdA, *Kiezen voor kwaliteit. Verkiezingsprogramma* (Amsterdam 1989).

CDA

CDA, *Iedereen. Verkiezingsprogramma 2012-2017* (Den Haag 2012).

CDA, *Betrokken samenleving. Betrouwbare overheid. Verkiezingsprogramma 2002-2006* (Den Haag 2002).

CDA, *Verantwoord voortbouwen. Program van actie '89-'93* (Bussum 1989).

Universiteit Utrecht

Samenvatting/Abstract

Politieke partijen vormen de ruggengraat van de Nederlandse politiek. Met aansprekende verkiezingsprogramma's proberen de partijen zoveel mogelijk kiezers voor zich te winnen, maar proberen ze tegelijkertijd trouw te blijven aan hun beginselprogramma. Burgerschapsidealen maken een belangrijk onderdeel uit van verkiezingsprogramma's. Populistische partijen hebben het debat over burgerschapsopvattingen verscherpt. Dit leidt tot de hoofdvraag welke ontwikkeling het ideaal burgerschap heeft doorgemaakt in verkiezingsprogramma's van de VVD, PvdA en CDA tussen 1989 en 2012. De hypothese is dat het jaar 2002/2003 een belangrijk omslagpunt zou zijn.

De verkiezingsprogramma's zijn onderworpen aan een discoursanalyse om te kijken welke burgerschapsidealen hierin naar voren komen. Uit deze analyse bleek dat er drie verschillende burgerschapsmodellen zijn te onderscheiden: de VVD hanteert een cultureel burgerschapsideaal, de PvdA een sociaal en het CDA een persoonlijk en maatschappelijk ideaal.

Uit deze analyse bleek dat er voor migranten strengere burgerschapseisen gelden dan voor anderen. Dit komt met name naar voren bij thema's als 'integratie' en 'kennis van de Nederlandse taal en cultuur'. Partijen zitten in een voortdurend spanningsveld, omdat zij enerzijds gehoor willen geven aan de roep om felle standpunten, maar anderzijds trouw willen blijven aan hun oorspronkelijke burgerschapsideaal. De opkomst van populistische partijen dwingt partijen om hardere standpunten in te nemen, om te voorkomen dat kiezers weglopen naar deze partijen.

Deze ontwikkeling maakt onderdeel uit van een internationaal debat omtrent burgerschapsidealen dat al langer gaande is dan het jaar 2002/2003. Dit jaar vormt dan ook geen echte *critical juncture*. Al voor deze tijd uiten politieke partijen felle standpunten, maar het debat intensiveert wel na 2002/2003. De politieke partijen blijven ondanks hun felle uitspraken echter wel alle drie trouw aan hun oorspronkelijke burgerschapsideaal.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
<i>Status Questionis</i>	6
Burgerschap.....	6
Populisme	8
<i>Methode</i>	10
Hoofdstuk 1: Een groeiend ongemak	13
<i>De opkomst van populistische partijen tussen 1989 en 2017</i>	13
<i>De VVD, PvdA en CDA vanaf 1989</i>	17
VVD	17
PvdA.....	18
CDA	19
<i>De beginselprogramma's</i>	20
VVD	21
PvdA.....	22
CDA	22
<i>Conclusie</i>	24
Hoofdstuk 2: Vrijheid, solidariteit en rentmeesterschap.....	25
<i>Verkiezingsprogramma's tussen 1989 en 2002</i>	25
<i>Definities in de database</i>	25
VVD.....	26
PvdA	28
<i>Burger of burgerschap</i>	33
<i>Conclusie</i>	34
Hoofdstuk 3: Het kantelpunt?	36
<i>Verkiezingsprogramma's tussen 2003 en 2012</i>	36
VVD.....	36

<i>PvdA</i>	39
<i>CDA</i>	42
<i>Burger of burgerschap</i>	45
<i>Conclusie</i>	46
Conclusie.....	47
Bibliografie.....	53
<i>Primaire bronnen</i>	53
Beginselprogramma's.....	53
Verkiezingsprogramma's	53
<i>Secundaire literatuur</i>	55
Secundaire literatuur	55
Websites	57
Kranten	58
Bijlage A	59
Bijlage B.....	62

Inleiding

Politieke partijen vormen al meer dan honderd jaar de ruggengraat van de Nederlandse politiek en zijn daardoor niet meer weg te denken uit het Nederlandse politieke landschap. De partijen formuleren standpunten die worden vastgelegd in verkiezingsprogramma's. Politieke partijen zijn echter nooit formeel vastgelegd in de grondwet, waardoor het in feite verenigingen met leden zijn.¹ Tijdens de verkiezingen proberen de partijen zoveel mogelijk stemmen te werven en deze potentiële kiezers van andere partijen weg te trekken. Politieke partijen proberen dan ook om zo aansprekend mogelijke standpunten te formuleren, maar willen ook zo dicht mogelijk bij hun eigen ideologische programma blijven.

Die spanning tussen idealen en aansprekende verkiezingsstandpunten is voortdurend aanwezig en komt vooral goed naar voren in de verkiezingsprogramma's. Een terugkerende vraag in deze programma's is de vraag waar een goede burger aan moet voldoen. Burgerschap is dus een belangrijk concept voor politieke partijen. Ideeën over burgerschap zijn echter geen vaststaande concepten, maar ontwikkelen door de tijd heen. In deze scriptie staat de ontwikkeling die burgerschap door de tijd heeft doorgemaakt dan ook centraal.

Status Questionis

Burgerschap

Burgerschap is geen eenduidig te definiëren concept. Volgens socioloog Thomas Humphrey Marshall is het begrip op te delen in drie verschillende componenten, namelijk politiek, sociaal en cultureel. Bij politiek burgerschap gaat het om het recht om te participeren in politieke besluitvorming. Sociaal burgerschap moet breed opgevat worden. Het gaat hier om het recht op economische zekerheid, het recht om deel te nemen aan sociaal erfgoed en om een geciviliseerd leven te leiden volgens de standaarden van de maatschappij. Sociaal burgerschap hangt dan ook sterk samen met idealen over de verzorgingsstaat. Het onderwijssysteem en sociale diensten zijn sterk verbonden met sociaal burgerschap. Cultureel burgerschap bestaat tot slot uit rechten die noodzakelijk zijn voor individuele vrijheid. Het gaat dan om vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid, het recht op bezit en het recht op rechtvaardigheid.²

¹ Parlement.com – Politieke partij, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x06/politieke_partij (geraadpleegd 17 juni 2021); Parlement.com – De onvermijdelijk geworden partijwet, https://www.parlement.com/id/vkqwidrc1mqr/de_onvermijdelijk_geworden_partijwet (geraadpleegd 17 juni 2021).

² T.H. Marshall, 'Citizenship and social class' in: Christopher Pierson & Francis G. Castles eds., *The welfare state reader* (2^e druk; Cambridge-Malden 2006) 30-39, aldaar 30-31.

De oorsprong van politieke rechten ligt volgens Marshall in de negentiende eeuw, toen het denken over burgerrechten en vrijheid een basis had gekregen. Politiek burgerschap ontsproot uit het idee dat burgerrecht een universeel recht was. Ook het denken over cultureel burgerschap werd in de negentiende eeuw steeds belangrijker. Het begin van sociaal burgerschap plaatst Marshall ook in de negentiende eeuw toen steeds meer mensen lid werden van lokale verenigingen of hulporganisaties die mensen in armoede bijstonden. Hier werd echter een einde aan gemaakt toen hulp aan armen een nationale kwestie werd. In het Verenigd Koninkrijk was de zogenaamde *Poor Law* belangrijk. Armenzorg was nationaal geregeld en werd alleen gegeven aan de allerarmsten. Het stigma dat lag op mensen die armenzorg ontvingen was zo groot dat zij min of meer buiten de maatschappij werden geplaatst.³

Socioloog Marris Janowitz heeft in de jaren tachtig ook een belangrijke bijdrage geleverd aan de wetenschappelijke discussie omtrent burgerschap. Hij laat zien dat burgerschap voortkomt uit politieke relaties tussen het individu en de staat. Burgerschap hangt dus sterk samen met nationalisme en de natiestaat. Bij nationalisme gaat het vooral om een gevoel van verbondenheid met het gebied waar mensen wonen en de maatschappij. Het gaat om een verlangen om ergens bij te horen en een identificatie met onder andere etnische en religieuze identiteiten. Burgerschap bestaat volgens Janowitz uit burgerrechten en verplichtingen. Burgers dragen bij aan het politieke systeem en zijn essentieel voor democratie. Nationalisme en patriottisme worden echter vaak geassocieerd met xenofobie en militarisme. Janowitz heeft daarom de term *civic consciousness* geïntroduceerd dat focust op de positieve verbinding tussen burgers en de natiestaat waar rede en zelfkritiek belangrijke onderdelen van zijn.⁴

Ook in Nederland is er veel geschreven over het belang van burgerschap en de verbinding met nationalisme. Nederlandse burgerschapsidealën kennen een lange geschiedenis, maar raakten in een stroomversnelling vanaf de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog bestond volgens emeritus-hoogleraar politieke theorieën en rechtsfilosofie Herman van Gunsteren de overtuiging dat loyaliteiten zoals die van gelovige christenen of marxisten beter buiten de politiek gehouden konden worden, omdat ze een ‘spleetstofkarakter’ zouden hebben. Vanaf de jaren negentig werden opvattingen over burgerschap erg belangrijk, omdat het liberale ideaal van een onderscheid tussen het ‘goede en het rechtvaardige’ niet meer voor voldoende binding zou zorgen tussen burgers. Daarom verschoof het discours over burgerschap naar het aspect

³ Ibidem, 30-39.

⁴ Orit Ichilov, ‘Patterns of citizenship in a changing world’ in: idem ed., *Citizenship and citizenship education in a changing world* (New York-Oxon 1998) 11-27, aldaar 11-17; Morris Janowitz, ‘National service and the welfare-state’, *Social service review* 57:4 (1983) 525-544, aldaar 527-529.

van Nederlanderschap. Een goede burger moest zich identificeren met de Nederlandse cultuur. Dit leidde tot veel debat in de Tweede Kamer. Vooral het rapport van de WRR uit 2007 getiteld 'Identificatie in Nederland' maakte volgens Van Gunsteren veel los. In reactie hierop stelde de regering dat de kernwaarden van de rechtsstaat de grondslag van de Nederlandse identiteit zijn. In de opvatting van politieke partijen waren rechtsstatelijke vrijheden essentieel en kon zonder deze vrijheden geen goed burgerschap uitgeoefend worden.⁵

De koppeling tussen integratievraagstukken en burgerschap wordt vooral sterk gemaakt door hoogleraar sociologie Willem Schinkel. Hij stelt dat integratie steeds meer gezien wordt als burgerschap, waardoor dit een heel andere invulling krijgt. Deze ontwikkeling hangt volgens hem samen met de verschuiving van formeel naar moreel burgerschap. De essentie van burgerschap is volgens Schinkel op te delen in twee assen, de staatsrechtelijke rechten en plichten enerzijds en formeel-moreel burgerschap anderzijds. Bij formeel burgerschap gaat het om een juridische status, zoals lidmaatschap van een juridisch-politieke orde en om sociale rechten. Bij moreel burgerschap gaat het om een buiten-juridische normatieve invulling van wat een goede burger is.⁶

Socioloog Alfons Fermin sluit zich aan bij de opvatting van Schinkel. Hij stelt dat deze koppeling tussen burgerschap en integratie is ontstaan in de jaren negentig tijdens het integratiedebat. Toen ontstond volgens Fermin het idee dat Marokkanen en moslims zich moesten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Een goede burger was in deze opvatting dus vooral een cultureel geassimileerde burger. Burgerschap kreeg hierdoor een etnisch-culturele invulling.⁷

Populisme

Burgerschap, integratie en Nederlanderschap zijn vanaf de jaren negentig dus sterk met elkaar verweven geraakt, wat alles te maken heeft met de opkomst van het integratiedebat en met nationalistische tendensen. Vanaf deze tijd en de decennia die hierop volgden, kregen populistische partijen een steeds grotere stem in dit debat. Historicus Koen Vosse laat zien dat de opkomst van populisme te maken had met onvrede bij burgers over thema's als immigratie en de multiculturele samenleving, gecombineerd met toenemende Europese integratie en

⁵ Herman van Gunsteren, 'Burgerschap in Nederland 1992-2008. Voortschrijdend inzicht?', *Bestuur & Maatschappij* 36:1 (2009) 41-49, aldaar 41-49.

⁶ Willem, Schinkel, 'De virtualisering van burgerschap en de paternalistische staat', *Sociologie* 5:1 (2009) 48-68; Willem Schinkel, 'The virtualization of citizenship', *Critical Sociology* 36:2 (2010) 265-283.

⁷ Alfons Fermin, 'Burgerschap en multiculturaliteit in het Nederlandse integratiebeleid', *Bestuur & Maatschappij* 36:1 (2009) 12-26, aldaar 12-25.

globalisering.⁸ Populisme is echter een moeilijk te definiëren concept, ofwel een *essentially contested concept* en het historiografische debat over populisme is dan ook complex.⁹

Populistische bewegingen kennen een lange geschiedenis en zijn onder andere te herleiden tot ‘The People’s Party’ in de Verenigde Staten aan het eind van de 19^e eeuw en de ‘Narodniki-beweging’ in Rusland aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.¹⁰ Deze scriptie zal de opkomst van populistische bewegingen verder niet bespreken, daar de focus ligt op het eind van de twintigste eeuw.

In het *Oxford Handbook of Populism* wordt populisme uiteengezet als een stroming die kan bestaan dankzij het concept van de soevereiniteit van het volk. Hiermee bedoelen de auteurs dat in een democratie politieke macht wordt ontleend aan ‘het volk’.¹¹ Historica Paulina Espejo gaat verder in op het idee van ‘het volk’ en stelt dat populistten niet alleen claimen dat zij het ‘ware’ volk vertegenwoordigen, maar ook dat zij zelf deel uitmaken van het volk. Wanneer een populistische partij de verkiezingen niet wint, stelt zo’n partij dat dit komt doordat de verkiezingen zijn gestolen.¹² Populisten claimen dus te spreken namens het volk, ook wanneer blijkt dat een andere partij met een grotere electorale winst uit de verkiezingen is gekomen.

Historicus Isaiah Berlin stelt dat het zoeken naar één definitie voor populisme is als *the Cinderella complex*. Hiermee bedoelt hij dat er ergens een voet is die precies past in de schoen ‘populisme’. Er zou dus een concept moeten bestaan dat precies de essentie van populisme omvat. Zo’n alomvattende definitie is tot nu toe echter nooit ontwikkeld.¹³ Populisme is dus een zeer moeilijk te identificeren begrip, ofwel een *essentially contested concept*. Politicoloog Paul Taggart heeft dit ook wel omschreven als een *akward conceptual slipperiness*. Dit komt onder andere doordat de term ‘populisme’ voor sommigen gepaard gaat met een positieve en voor anderen met een negatieve connotatie.¹⁴

Politicologe Margaret Canovan stelt dat er twee vormen van populisme zijn: agrarisch populisme en populisme gebaseerd op politieke kenmerken. Bij agrarisch populisme gaat het om een groep van bijvoorbeeld boeren die een gemeenschappelijke sociaaleconomische

⁸ Koen Vosse, ‘Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis’, *BMGN* 127:2 (2021) 28-54, aldaar 50.

⁹ Margaret Canovan, *Populism* (New York 1981) 3-16.

¹⁰ Ibidem; Christóbal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo en Pierre Ostiguy, ‘Populism. An overview of the concept and the state of the art’ in: idem, *The Oxford handbook of populism* (Oxford 2017) 2-24, aldaar 3-4.

¹¹ Kaltwasser, Taggart, Espejo en Ostiguy, ‘Populism’, 2.

¹² Paulina Ochoa Espejo, ‘Populism and the people’, *Theory and event* 1:3 (1997) 93-99, aldaar 94.

¹³ Canovan, *Populism*, 3-16.

¹⁴ Paul Taggart, *Concepts in the social sciences. Populism* (Philadelphia 2000) 1; Bart Bonikowski, Daphne Halikiopoulou, Eric Kaufmann en Matthijs Rooduijn, ‘Populism and nationalism in a comparative perspective: a scholarly exchange’, *Nations and Nationalism* 25:1 (2018) 1-24, aldaar 9.

achtergrond hebben. Bij politiek populisme gaat het om een politiek fenomeen van spanning tussen de elite en de ‘*grass roots*’. Canovan laat zien dat het onderscheid tussen deze definities niet heel strikt is. Ze introduceert daarom een theorie met zeven verschillende types van populisme die zijn te plaatsen onder ‘agrarisch populisme’ of ‘politiek populisme’.¹⁵ Taggart borduurt voort op het werk van Canovan. Hij benadrukt dat populisme stelt dat representatieve vertegenwoordiging in de politiek kernwaarden mist. Populisten bouwen bovendien altijd voort op het idee dat het ‘*heartland*’ verloren is gegaan.¹⁶

Koen Vosse introduceert een praktische definitie van populisme die hij toepast op de retoriek van Geert Wilders en Rita Verdonk. Hij noemt zeven ideaaltypische kenmerken waarmee het populistische gehalte van een politieke partij gemeten kan worden, waarvan ‘anti-elite’, dat Vosse omschrijft als het ‘verketteren van de elite’ en ‘volksverheerlijking’ de belangrijkste zijn. Verder noemt hij als ‘smaakversterkers’ van het populisme de kenmerken ‘geloof in samenzweringstheorieën’, een ‘volkse stijl’, ‘voluntarisme’, omschreven als de wens om een werkelijke democratie te vestigen, een verlangen naar ‘directe democratie’ en ‘charismatisch leiderschap’.¹⁷

Methode

De veranderende houding ten opzichte van burgerschap in de jaren negentig en de opkomst van het populisme hebben geleid tot de hoofdvraag van deze scriptie: Welke ontwikkeling heeft het ideaal burgerschap doorgemaakt in de verkiezingsprogramma’s van de VVD, PvdA en CDA tussen 1989 en 2012? De partijen VVD, PvdA en CDA zullen hierbij centraal staan. Allereerst zal in een inleidend hoofdstuk de politieke en maatschappelijke context van de politieke partijen uiteengezet worden. In het tweede hoofdstuk zal de periode 1989-2002 besproken worden en in het derde hoofdstuk de periode 2003-2012. De hypothese is dat populistische partijen een belangrijke rol gespeeld hebben in de ontwikkeling van burgerschapsidealen. Het jaar 2002/2003 wordt vanwege de opkomst van de LPF als *critical juncture*, ofwel een omslagpunt, gezien in deze scriptie. Er zal dus worden gekeken of de periode voor 2002/2003 verschilt ten opzichte van de periode na 2002/2003. Aangezien er geen algemene definitie van populisme voorhanden is, zal worden uitgegaan van de definitie van Vosse, omdat die praktisch het beste toepasbaar is.

¹⁵ Canovan, *Populism*, 3-16.

¹⁶ Kaltwasser, Taggart, Espejo en Ostiguy, ‘Populism’, 7.

¹⁷ Koen Vosse, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk’, *Res Publica* 51:4 (2009) 437-466, aldaar 437-458.

In 2009 is er een onderzoek verschenen van hoogleraar ethiek en vergelijkende godsdienstfilosofie Christoph Jedan en dr. Gwynned de Looijer, gespecialiseerd in religiestudies, die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan opvattingen over burgerschap in politieke partijen. Hun onderzoek kijkt welke centrale waarden of deugden in verkiezingsprogramma's van politieke partijen worden gezien als ideale 'ingrediënten' voor goed burgerschap in de jaren 1977, 1994 en 2006. Ook het eerste beginselprogramma van politieke partijen dat na de Tweede Wereldoorlog is uitgebracht, wordt onder de loep genomen. Zij onderzoeken een breed spectrum van deugden, waarvan onder andere: respect, actief zijn/meedoen, vrijheid/autonomie, behulpzaamheid/zorgzaamheid, participatie/betrokkenheid, duurzaam leven/milieubewustzijn en rechtvaardigheid. De conclusie van het onderzoek luidt dat de verkiezingsprogramma's geen uitgebreide reflecties op deugdbegrippen geven en er geen duidelijk normatief burgerschapsideaal in naar voren komt.¹⁸

De onderzoeksmethode van Jedan en De Looijer waarbij deugden in verkiezingsprogramma's worden geteld, blijkt uitermate geschikt en zal in deze scriptie worden overgenomen. Het onderzoek van Jedan en De Looijer laat echter niet zien in hoeverre burgerschapsopvattingen zijn veranderd. Bovendien blijkt uit de Status Questionis van deze scriptie dat burgerschap juist een steeds belangrijker rol is gaan innemen in de afgelopen jaren. Aanvullend onderzoek kan hier meer duidelijkheid over verschaffen en kan recentere verkiezingsprogramma's meenemen.

In deze scriptie zullen burgerschapsopvattingen worden onderzocht aan de hand van een discoursanalyse. De meest voorkomende deugden uit het onderzoek van Jedan en De Looijer zullen in deze scriptie worden overgenomen en aangevuld met nieuwe categorieën, te weten: 'verantwoordelijkheid', 'kennis van de Nederlandse taal en cultuur', 'integratie', 'samenleven', 'emancipatie' en 'discriminatie'. Bovendien zal worden geturfd hoe vaak de termen 'burger' of 'burgerschap' voorkomen in de programma's. Uit de SQ bleek immers dat het debat omtrent burgerschap zich steeds meer is gaan concentreren op thema's die samenhangen met integratie. Bovendien zullen er twee beginselprogramma's van de politieke partijen worden geanalyseerd, omdat in de onderzochte periode er bij alle partijen een nieuw programma bij is gekomen.

In het eerste hoofdstuk zullen de VVD, CDA en PvdA apart besproken worden en de populistische partijen zullen allemaal samen behandeld worden. In het tweede en derde hoofdstuk staat de discoursanalyse centraal. Elk relevant citaat zal worden opgenomen in een Excel-database en worden ingedeeld in de bovengenoemde categorieën. Het is mogelijk dat één

¹⁸ Christoph Jedan en Gwynned de Looijer, *Visies op goed burgerschap. Deugden in de programma's van Nederlandse politieke partijen in de publieke perceptie* (Groningen 2009) 2-6, 48.

citaat tot meerdere categorieën behoort. Een citaat is relevant wanneer het expliciet burgerschapsaspecten benoemt, maar ook wanneer dit impliciet gebeurt. Dankzij deze methode kan worden vastgesteld welke definitie van burgerschap een politieke partij hanteert en hoe deze definitie door de jaren heen is ontwikkeld en veranderd.

Hoofdstuk 1: Een groeiend ongemak

Het denken over burgerschap heeft in de jaren negentig een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Burgerschapsopvattingen raakten verweven met opvattingen over integratie en dat was van grote invloed op het politieke debat. Politieke partijen reageren op deze maatschappelijke ontwikkelingen in verkiezingscampagnes. Verkiezingsprogramma's zijn een praktische uitwerking van de ideeën die de partij in een beginselprogramma uiteenzet. Aangezien in deze scriptie de vraag centraal staat welke ontwikkeling het ideaal burgerschap heeft doorgemaakt, is het dus belangrijk om te weten waar de partij in principe voor staat. De beginselprogramma's dienen als een soort 0-punt, zodat kan worden gekeken in hoeverre deze programma's door de jaren heen zijn gaan afwijken van hun oorspronkelijke kernwaarden.

De eerste paragraaf zal in het teken staan van de opkomst van populistische partijen tussen 1989 en 2017. De tweede paragraaf zal ingaan op de ontwikkelingen binnen de 'gevestigde' politieke partijen als de VVD, PvdA en CDA en tot slot zullen in de derde paragraaf de beginselprogramma's worden besproken.

De opkomst van populistische partijen tussen 1989 en 2017

In de historiografie wordt soms gesteld dat er na de verzuiling een periode van ontideologisering aanbrak. Vooral in de jaren negentig zouden de politieke partijen in een crisis verkeren. Volgens Gerrit Voerman stellen historici dat het ideologisch profiel zou zijn verbleekt en dat politieke partijen nog slechts een verlengstuk van het openbaar bestuur waren. Bovendien zouden partijen het contact met de samenleving hebben verloren. Oftewel, politieke partijen waren allemaal één pot nat, doordat de ideologische verschillen waren vervaagd.¹⁹

Die ontideologisering zou definitief zijn ingetreden toen in 1994 Kabinet-Kok I aantrad. Dit kabinet was de eerste in een reeks van paarse kabinetten en het was voor het eerst dat er geen confessionele partij was vertegenwoordigd in het kabinet. Bovendien bestond bij academici het geloof dat de ontideologisering was versneld door de val van de muur in 1989. Francis Fukuyama kondigde aan dat het einde van het tijdperk van ideologieën was aangebroken en het liberalisme als overwinnaar uit de bus was gekomen.²⁰ Toch kan niet

¹⁹ Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN* 120:2 (2005) 226-269, aldaar 226-227; Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 182-224.

²⁰ Francis Fukuyama, *The end of history and the last man* (New York 2006) 10-12; Lambert J. Giebels, *Geschiedenis van de democratie* (Amsterdam 2014) 240-268.

gezegd worden dat de jaren negentig en het begin van de 21ste eeuw rustig verliepen. Het waren politiek turbulente tijden en vooral vanuit rechts populistische hoek klonken felle standpunten.

Die extreme uitspraken werden met name gedaan door de Centrumpartij, CP, en de Centrumdemocraten, CD. Deze partijen worden meestal getypeerd als radicaal-rechts populistische partijen.²¹ De CD was in 1984 opgericht als een afsplitsing van de Centrumpartij, maar beide partijen werden geleid door Hans Janmaat.²² De ideologie van de CP en de CD ging uit van staatsnationalisme waarbij idealen over burgerschap sterk samenhangen met opvattingen over Nederlandschap. De CP en CD verlangden terug naar een situatie waarin alleen de Nederlandse cultuur in Nederland bestond en migranten volledig moesten assimileren en de Nederlandse burgerschapswaarden moesten accepteren.²³

De Centrumdemocraten behaalden slechts weinig zetels en waren vanaf 1998 niet meer vertegenwoordigd in de Kamer. Dit had voor een gedeelte te maken met het imago van onfatsoen en onvermogen dat rondom de partij hing, maar ook de standpunten ‘Nederland voor de Nederlanders’ en ‘vol is vol’ zorgden ervoor dat de partij te maken kreeg met politieke en maatschappelijke uitsluiting. De partij werd gezien als een racistische of zelfs fascistische partij en dat zorgde ervoor dat andere politieke partijen een cordon sanitaire rondom de partij aanlegden.²⁴ Toch was de maatschappelijke impact van de CP en CD enorm. Kranten stonden vol met uitspraken van Janmaat en maatschappelijke onvrede werd geuit in demonstraties en rechtszaken die tegen de partij werden aangespannen. Bovendien vormden ze de opmaat voor nieuwe succesvolle populistische partijen.²⁵

Leefbaar Nederland had met de charismatische Pim Fortuyn als partijleider minder last van imagoproblemen. Als bijzonder hoogleraar genoot hij een bepaalde status, waardoor kritiek op de ‘politieke elite’ en multiculturele samenleving meer geaccepteerd waren. De snelle opkomst werd bovendien bevorderd door de aanslagen op 11 september 2001. Ook de publicaties van VVD’er Frits Bolkestein en PvdA’er Paul Scheffer over immigratie en

²¹ S. de Lange, ‘Politiek en samenleving in het post-Fortuyn tijdperk’, *Bestuur & Maatschappij* 39:2 (2012) 114-128, aldaar 118.

Soms wordt ook wel gesteld dat Janmaat niet populistisch, maar alleen rechts-extremistisch was, zie hiervoor: Linda Bos en Kees Brants, ‘Wilders en de golfslag van het populisme’ in: Philip van Praag en Kees Brants eds., *Media, macht en politiek* (Diemen 2014) 187-207, aldaar 187-188.

²² Parlement.com – Centrumdemocraten, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxtp/centrumdemocraten_cd (geraadpleegd 18 februari 2021); Parlement.com – Centrumpartij, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxtp/centrumpartij_cp (geraadpleegd 18 februari 2021).

²³ J. de Vetten, *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten 1980-1998* (Leiden 2016) 32-47; 266-285.

²⁴ Ibidem, 266-285.

²⁵ Ibidem, 226-285; Tim Bale, ‘Cinderella and her ugly sisters: the mainstream and extreme right in Europe’s bipolarising party’, *West European Politics* 26:3 (2003) 67-90, aldaar 78; Bos en Brants, ‘Wilders en de golfslag van het populisme’, 188.

integratie brachten veranderingen teweeg die ervoor zorgden dat kritiek op deze onderwerpen niet langer taboe waren.²⁶

Nadat Fortuyn omstreden uitspraken had gedaan over de islam werd hij uit de partij gezet. Met zijn nieuwe partij, Lijst Pim Fortuyn, trok hij al snel de aandacht. De partij gaf felle kritiek op de islam en immigratie en wordt mede daarom meestal geschaard onder radicaal-rechtse populistische partijen. De LPF behaalde 26 zetels en werd opgenomen in kabinet-Balkende I. Hoewel deze regeringsdeelname van korte duur was, had de partij een blijvende invloed op de maatschappij. De LPF behoorde tot een groep partijen die het West-Europese partijsysteem hebben getransformeerd door immigratie- en integratievraagstukken meer op de politieke agenda te zetten.²⁷

Na de dood van Fortuyn en de neergang van de LPF was het de vraag wie zich de erfgenaam van het gedachtegoed van Fortuyn kon noemen. Hier komen twee partijen voor in aanmerking: Trots op Nederland, ToN, en de Partij voor de Vrijheid, PVV. Beide partijen worden meestal omschreven als rechts-populistisch en hanteren een anti-establishmentretoriek.²⁸

Nadat Rita Verdonk uit de VVD was gezet wegens interne geschillen, richtte ze de partij Trots op Nederland op. Ze pleitte voor het beperken van immigratie tot goed geschoolde immigranten en ‘echte politieke vluchtelingen’ en wilde terug naar een maatschappij waarin ‘het karakter van Nederland weer centraal staat’. De partij bleek niet erg succesvol en haalde geen zetels bij de Tweede Kamerverkiezingen. Lokaal is de partij nog wel actief.²⁹

De Partij voor de Vrijheid werd in 2006 opgericht door Geert Wilders, nadat hij uit de VVD-fractie was gestapt. Wilders staat voor een harde aanpak van immigratie en integratie en zet de islam neer als een totalitaire ideologie die uit is op onderwerping en islamisering van het

²⁶ Vosse, ‘Van marginaal naar mainstream?’, 50-51; Bosmans en Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 225-226; Parlement.com – Opkomst en ondergang van de lpf, https://www.parlement.com/id/vhdjhx1hxotm/opkomst_en_ongang_van_de_lpf (geraadpleegd 25 februari 2021).

²⁷ Antonie Lucardie, ‘Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij van de Vrijheid en Trots op Nederland’ in: G. Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2007) 176-190, aldaar 178; De Lange, ‘Politiek en samenleving in het post-Fortuyn tijdperk’, 117.

²⁸ Bos en Brants, ‘Wilders en de golfslag van het populisme’, 188; Vosse, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk’, 445-451; Parlement.com – Trots op Nederland, https://www.parlement.com/id/vhtefhue6hz5/trots_op_nederland (geraadpleegd 4 maart).

²⁹ Lucardie, ‘Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme?’, 181-182; Parlement.com – Trots op Nederland, https://www.parlement.com/id/vhtefhue6hz5/trots_op_nederland (geraadpleegd 4 maart).

westen. Deze partij had meer succes dan ToN en haalde bij de eerste verkiezingen waaraan de partij meedeed negen zetels.³⁰

Forum voor Democratie, opgericht door Thierry Baudet, is de meest recent opgekomen populistische partij met aanzienlijke politieke invloed. Deze partij wist snel aan populariteit te winnen en haalde bij de Tweede Kamerverkiezing in 2017 twee zetels. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2019 werd ze zelfs de grootste partij. Forum profileert zich vooral met conservatieve standpunten en pleit voor een streng migratiebeleid. In november 2020 raakte de partij echter in opspraak wegens antisemitische WhatsApp-berichten van de jongerenafdeling. Verdere interne strubbelingen resulteerden in een sterke daling in de peilingen voor de Tweede Kamerverkiezing van maart 2021, maar toch wist de partij acht zetels te halen; een verviervoudiging ten opzichte van 2017.³¹

Politicooloog Sarah de Lange stelt dat veel academici verwachten dat de opkomst van deze radicaal-rechtse populistische partijen de West-Europese partijsystemen hebben getransformeerd. De verschuiving naar rechts bij gevestigde partijen op het gebied van immigratie is volgens deze academicus dan ook te wijten aan de doorbraak van deze populistische partijen.³²

³⁰ Parlement.com – Tweede Kamerfractie lid Wilders, https://www.parlement.com/id/vix5nqfm7hlf/tweede_kamerfractie_lid_wilders, (geraadpleegd 5 maart 2021); Vosse, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk’, 445-451.

³¹ Door een afsplitsing in mei 2021 heeft de partij momenteel nog slechts vijf zetels, zie hiervoor: Parlement.com – Forum voor Democratie, https://www.parlement.com/id/vkbfkzyuqytw/forum_voor_democratie_fvd (geraadpleegd 19 juni 2021). Zie verder: Koen Vosse, ‘Een paradijs voor partijen. Nederland en zijn kleine partijen’ in: C. van Baalen, F. Wielenga en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017) 244-258, aldaar 255-258; NOS – Baudet vindt Forum vitaler dan ooit ondanks interne klappen, <https://nos.nl/artikel/2363647-baudet-vindt-forum-vitaler-dan-ooit-ondanks-interne-klappen.html> (geraadpleegd 5 maart 2021); Volkskrant – Onrust bij forum over racisme en antisemitisme in jongerenclub, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/onrust-bij-forum-over-racisme-en-antisemitisme-in-jongerenclub~b86e85dd/> (geraadpleegd 11 maart 2021); NOS – Eerdmans en Nanninga doen met Ja21 mee aan verkiezingen, <https://nos.nl/artikel/2361125-eerdmans-en-nanninga-doen-met-ja21-mee-aan-verkiezingen.html> (geraadpleegd 5 maart 2021).

³² De Lange, ‘Politiek en samenleving in het post-Fortuyn tijdperk’, 11.

De VVD, PvdA en CDA vanaf 1989

Naar alle verwachting hebben de populistische partijen een aanzienlijke invloed gehad op de gevestigde partijen als de VVD, de PvdA en het CDA. Het is daarom van belang om de historische ontwikkeling te bespreken die deze partijen hebben doorgemaakt tussen 1989 en 2012.

VVD

Wanneer de verkiezingsuitslagen van de Tweede Kamer tussen de jaren 1989 en 2012 naast elkaar gelegd worden, valt meteen op dat de VVD van de kleinste van de drie partijen met 22 zetels, in 2012 de grootste is geworden met 41 zetels.³³ Wat is hier gebeurd?

De toename van succes is volgens veel historici te danken aan het leiderschap van Frits Bolkestein en Mark Rutte. Ook de ontzuiling is gunstig geweest voor de VVD, omdat deze partij minder last had van ‘levensbeschouwelijke binding’ dan andere politieke partijen. Het succes van de VVD is altijd erg wisselend geweest, wat verklaard kan worden vanuit de al dan niet succesvolle partijleiders en kabinetsoalities.³⁴

VVD-voorman Hans Wiegel was in de jaren tachtig zeer succesvol. Toen hij aftrad in 1982 ging het met de partij snel bergafwaarts. Dit kwam voornamelijk doordat de partij tussen 1982 en 1989 niet erg zichtbaar was geweest in kabinetsoalities. De VVD viel al snel in de schaduw van het CDA. Bovendien had onhandig optreden van de VVD-fractievoorzitters in de Tweede Kamer de partij geen goed gedaan. Bij kiezers ontstond het gevoel dat Kabinet-Lubbers II was gevallen door een machtsstrijd tussen de VVD en het CDA. Daarnaast riep fractievoorzitter Joris Voorhoeve in de jaren tachtig op tot een meer sociaalliberale koers. Dit alles deed de populariteit van de partij geen goed.³⁵

Er werd een nieuwe koers ingeslagen met Frits Bolkestein als voorzitter van de Tweede Kamerfractie. Zijn felle standpunten op het gebied van immigratie, integratie en verzet tegen

³³ Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 2012, https://www.parlement.com/id/viyyadlrln1/tweede_kamerverkiezingen_2012 (geraadpleegd 29 mei 2021); Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 1989, https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwz/tweede_kamerverkiezingen_1989 (geraadpleegd 29 mei 2021).

³⁴ J.C.H. Blom, ‘Nederland sinds 1830’ in: idem en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 2014) 382-451, aldaar 439; Patrick van Schie, ‘Het geheim van de Nederlandse liberalen. Hoe de VVD zich tot een centrale machtsfactor heeft ontwikkeld’ in: Friso Wielena, Carla van Baalen en Markus Wilp eds., *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018) 221-244, aldaar 232-244; Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 1989, https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwz/tweede_kamerverkiezingen_1989 (geraadpleegd 11 maart 2021); Parlement.com – Zetelverdeling Tweede Kamer, https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer (geraadpleegd 11 maart 2021).

³⁵ Van Schie, ‘Het geheim van de Nederlandse liberalen’, 237; Bosmans en Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 182-183.

de verregaande Europese integratie deden veel stof opwaaien. Vooral zijn stellingen over arbeidsmigranten uit de jaren zeventig die niet zouden integreren in de Nederlandse samenleving en zijn lobby voor een strenger toelatingsbeleid vielen hierbij op. Deze standpunten sloegen aan bij de kiezers en resulteerden in een verkiezingszege in 1994. De partij haalde 31 zetels: een winst van acht zetels ten opzichte van de vorige verkiezingen.³⁶

Er ontstond een dip toen Bolkestein aftrad en Hans Dijkstal zijn rol overnam. Dijkstal was niet bereid om een populistische toon aan te slaan zoals Bolkestein had gedaan en probeerde trouw te blijven aan de klassiek-liberale opvattingen van de VVD. Dijkstal zat dus gevangen tussen twee vuren. Tussen 2004 en 2005 had de VVD het opnieuw moeilijk. De breuk met Geert Wilders die uit de partij stapte en de felle strijd voor het lijsttrekkerschap tussen Mark Rutte en Rita Verdonk, waren niet goed voor het electorale succes.³⁷

Vanaf 2010 ging het een stuk beter met de partij. Mark Rutte bleek een populaire premier en een focus op immigratie- en integratiebeleid, gecombineerd met een strenge aanpak van criminaliteit, zorgden ervoor dat de VVD veel kiezers voor zich wist te winnen.³⁸

PvdA

Waar de VVD enorm succesvol werd, zou de PvdA juist veel zetels verliezen. De partij stond in 1989 op 49 zetels, maar behaalde in 2017 nog slechts 9 zetels. Er is in de afgelopen jaren dan ook vaak onderzocht hoe dit kon gebeuren. Deze scriptie hanteert 2012 echter als eindpunt en in dat jaar haalde de partij juist relatief veel zetels.³⁹

Eind jaren tachtig werd voormalig vakbondsleider Wim Kok, partijleider van de PvdA. In 1991 tijdens kabinet-Lubbers III was hij genoodzaakt om flinke bezuinigingen door te voeren. Vooral het ingrijpen op de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering was omstreden en zorgde ervoor dat veel leden de partij verlieten. Zijn optreden bij het Akkoord

³⁶ Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 1994, [https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx0/tweede_kamerverkiezingen_1994_\(geraadpleegd_11_maart_2021\)](https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx0/tweede_kamerverkiezingen_1994_(geraadpleegd_11_maart_2021)); Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 2012, [https://www.parlement.com/id/viyyadrltn1/tweede_kamerverkiezingen_2012_\(geraadpleegd_29_mei_2021\)](https://www.parlement.com/id/viyyadrltn1/tweede_kamerverkiezingen_2012_(geraadpleegd_29_mei_2021)); Van Schie, 'Het geheim van de Nederlandse liberalen', 232-238.

³⁷ Bosmans en Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 226-242; Gerrit Voerman, 'Waarheen gaat de VVD?', *Liberaal Reveil* 49:3 (2008) 146-150, aldaar 147.

³⁸ Ibidem, 226-242.

³⁹ Parlement.com – Zetelverdeling Tweede Kamer, [https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_\(geraadpleegd_11_maart_2021\)](https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_(geraadpleegd_11_maart_2021)); parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 1989, [https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwz/tweede_kamerverkiezingen_1989_\(geraadpleegd_11_maart_2021\)](https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwz/tweede_kamerverkiezingen_1989_(geraadpleegd_11_maart_2021)); Frans Becker, 'Tegen de amorele hardheid van de economie. Een korte geschiedenis van de Partij van de Arbeid' in: C. van Baalen, F. Wielenga en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017) 99-126, aldaar 123-126.

van Wassenaar maakte hem daarentegen populair bij de kiezer, omdat zijn bestuurlijke kwaliteiten hier goed naar voren kwamen. Onder de pragmatische Kok had de PvdA zich steeds meer gevoegd naar de heersende economisch-politieke consensus, waardoor samenwerking met de VVD mogelijk werd. De sociaaldemocratische achtergrond van de partij bleef belangrijk, maar raakte ook steeds meer verweven met de sociaalliberale samenwerking. Hoewel Kok zeer populair was, kwam er ook kritiek op wat een 'afkeer van ideologische concepten' werd genoemd. Volgens de kritiek zou de PvdA nog slechts een gering socialistisch karakter hebben en zouden de belangen van de arbeidersachterban niet meer goed behartigd worden.⁴⁰

In de jaren 2000 werd de PvdA opgeschrikt door uitspraken van Paul Scheffer. Scheffer was een voormalige medewerker van de Wiardi Beckman Stichting die kritische woorden had geuit over het integratiebeleid dat in zijn ogen gefaald was. Scheffer nam dus eenzelfde soort rol in als Bolkestein bij de VVD. Scheffer waarschuwde voor het ontstaan van een nieuwe onderklasse van slecht geïntegreerde nieuwe Nederlanders. Dit debat verscherpte door de aanslagen van 9/11 en de moord op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. De PvdA ging vanaf dit moment steeds meer nadruk leggen op een strenger immigratiebeleid en handhaving van de rechtsstaat. Deze koers zorgde echter voor frictie tussen de partij en haar achterban.

CDA

Het CDA werd in 1989 gevormd door een fusie tussen de KVP, ARP en CHU. De grondslag voor deze partij was volgens historicus Hans Blom echter nog nauwelijks confessioneel te noemen waardoor de religieuze achterban zich niet meer altijd tot de partij voelde aangetrokken. Het succes van de partij was dan ook wisselvallig, maar vanaf het eind van de jaren tachtig boekte het CDA met Ruud Lubbers als lijsttrekker veel succes.⁴¹

In 1986 kwam het CDA als grote winnaar uit de bus en vormde de partij een coalitie met de VVD. Na de verkiezingen van 1989 zat het CDA in een kabinet met de PvdA, maar hier werd de partij in 1994 flink voor afgestraft. Voor een belangrijk deel was dit te wijten aan de grote bezuinigingen die dit kabinet doorvoerde, gecombineerd met de secularisering van de samenleving.⁴² Daarnaast werd de partij verweten dat zij zich te veel voegde naar de coalitiepartners en de eigen beginselen uit het oog was verloren. Het CDA moest gaan 'herbronnen' om haar grondbeginselen terug te vinden en na afloop van deze zoektocht werden 'gespreide verantwoordelijkheid' en 'waarden en beginselen' de leidende principes. De jaren

⁴⁰ J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830', 439; Becker, 'Tegen de amorele hardheid van de economie', 99-120.

⁴¹ J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830', 439.

⁴² Bosmans en Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 195-196.

hierna worstelde het CDA met haar rol in de oppositie en zakte steeds verder terug in de peilingen.⁴³

Vanaf 2002 sloeg het CDA een nieuwe weg in. De partij ging enigszins mee in de standpunten van de LPF op het gebied van immigratie en integratie, maar deed dit wel op een meer gematigde toon. De LPF ging hard in de aanval tegen de VVD en de PvdA, maar was gematigder tegen het CDA. Later bleek dat deze twee partijen een niet-aanvalsverdrag hadden gesloten en mede hierdoor kon het CDA uitgroeien tot de grootste partij na de verkiezingen. De jaren hierna maakte het CDA deel uit van meerdere kabinetten en waren ze redelijk succesvol bij de kiezer.⁴⁴

In 2006 vormde het CDA samen met de VVD een nieuwe coalitie, waaraan de PVV gedoogsteun zou verlenen. Deze samenwerking met de PVV lag echter zeer gevoelig bij de kiezers. Velen waren van mening dat het CDA nooit zou mogen samenwerken met een partij die zo fel van leer trekt tegen de islam. Tegelijkertijd waren sommige CDA'ers van mening dat een samenwerking met de PVV goed zou zijn, omdat werd gedacht dat veel kiezers in het katholieke zuiden naar de PVV waren overgestapt. Uiteindelijk zou het kabinet vallen en opnieuw kreeg het CDA het verwijt dat zij te veel bezig was om de macht te behouden. In 2012 was de populariteit van het CDA sterk afgenomen en verloor de partij dertien zetels.⁴⁵

De beginselprogramma's

In deze paragraaf worden de beginselprogramma's besproken die gebruikt werden tussen 1989 en 2012. Deze documenten geven een goed beeld van de kernwaarden van de politieke partijen. De eerste programma's zijn geschreven in 1977 of 1980. Later hebben de partijen alle drie een nieuw programma geschreven. Deze laatste verkiezingsprogramma's zijn geschreven in de tijd dat populistische partijen aan invloed wonnen en de verwachting bestaat dat deze invloed zichtbaar is in de beginselprogramma's.

⁴³ Rien Faantje, 'De christendemocratie in Nederland. Schipperen tussen waarden en verantwoordelijkheid' in: C. van Baalen, F. Wielenga en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017) 11-34, aldaar 26-28.

⁴⁴ Ibidem, 28-30.

⁴⁵ Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 2012, https://www.parlement.com/id/viyyadlrln1/tweede_kamerverkiezingen_2012 (geraadpleegd 12 maart 2021).

VVD

Het eerste beginselprogramma van de VVD komt uit 1980 en is gebruikt tot 2008. Het beeld dat uit het programma van 1980 naar voren komt, is dat van het klassieke liberalisme. Het programma begint met de grondslag van de VVD. Deze grondslag houdt in dat de partij openstaat voor iedereen ‘die de overtuiging heeft, dat vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en de gelijkwaardigheid van alle mensen de fundamenten behoren te zijn van elke samenleving’.⁴⁶ Het belang van ontplooiing wordt benadrukt, maar hierbij wordt wel opgemerkt dat het belangrijk is om beseft te hebben van de verantwoordelijkheid die ieder voor elkaar draagt. Daarnaast wordt gesproken over een gemeenschap van gelijkwaardige medeburgers.⁴⁷

Direct en indirect blijkt uit het programma dat vrijheid, verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid de waarden zijn die centraal staan bij burgerschap. Het woord burgerschap wordt echter zelden expliciet genoemd, behalve in een passage over onderwijs.⁴⁸ Verder wordt de rechtsstaat als zeer belangrijk gezien, omdat het handhaven van de rechtsstaat en het democratische staatsbestel onmisbare voorwaarden zijn voor de vrijheidsbeleving van burgers.⁴⁹

In 2008 staan de kernwaarden vrijheid, verantwoordelijkheid en het belang van de rechtsstaat nog steeds centraal. Wel is het taalgebruik gemoderniseerd en zijn de waarden enigszins samengevat.⁵⁰ Waar burgerschap in 1980 nog geen rol van betekenis heeft, is dat in 2008 wel anders. Burgerschap wordt direct verbonden aan de rechten van het individu en er worden ook grenzen aan gesteld. Zo wordt gezegd dat goed burgerschap inhoudt dat ‘een individu zich in zijn handelen rekenschap geeft van de cultuur en de bijbehorende normen van onze samenleving. De Nederlandse samenleving vindt haar oorsprong in de joods-christelijke traditie, het humanisme en de Verlichting’. De nationale identiteit wordt volgens dit programma gevormd door de Nederlandse taal, de vaderlandse geschiedenis en de Grondwet.⁵¹

⁴⁶ VVD, Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (beginselprogramma VVD 1980) 1.

⁴⁷ Ibidem, 1.

⁴⁸ Ibidem, 1.

⁴⁹ Ibidem, 2.

⁵⁰ VVD, Beginselverklaring. Vastgesteld door de 125^e algemene vergadering op 15 november 2008 te Rotterdam (beginselprogramma VVD 2008) 1-6.

⁵¹ Ibidem, 3

PvdA

Het beginselprogramma uit 1977 haalt net als de programma's van de VVD de klassieke idealen naar boven. Zo stelt de PvdA dat er sprake is van een klassenstrijd waar een einde aan gemaakt moet worden, zodat iedereen gelijke toegang heeft tot vrijheid en zelfontplooiing. Verder benadrukt het programma het belang van vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Over burgerschap wordt niet expliciet gesproken, maar impliciet blijkt dat een goede burger vrijheid, gelijkheid en solidariteit voorop stelt.⁵²

Het beginselprogramma van 2005 is een update van het programma uit 1977, maar bevat in essentie dezelfde elementen, zoals het belang van vrijheid, gelijkheid en solidariteit.⁵³ Er wordt met geen woord meer gerept over een klassenstrijd, hoewel er wel impliciet verwijzingen naar zijn. Zo wordt gesteld dat gelijke kansen en middelen zorgen voor gelijke uitgangspunten en solidariteit.⁵⁴

Toch bevat het programma uit 2005 ook grote verschillen ten opzichte van 1977. Burgerschap wordt nu wel expliciet benoemd en gaat om het kunnen omgaan met onderlinge verschillen. Dit werkt volgens het beginselprogramma zelfs beter dan het streven naar gedeelde opvattingen over wat hoort en niet hoort. Onderwijs speelt hierbij een essentiële rol. Hiermee onderscheidt het programma zich sterk van het programma van de VVD waarin juist de nationale Nederlandse cultuur wordt benadrukt.⁵⁵

Toch maakt ook de PvdA, net als de VVD, opeens een scherpe opmerking door te stellen dat solidariteit alleen zou kunnen gedijen op een ondergrond van saamhorigheid en lotsverbondenheid. Vervolgens wordt gesteld dat toenemende diversiteit dit fundament onder druk zet. Er moet daarom gestreefd worden naar selectieve migratie en het ontwikkelen van 'gedeelde oriëntaties' op het verleden en de toekomst van 'onze maatschappij'.⁵⁶

CDA

Het eerste beginselprogramma van het CDA stamt uit 1980 en legt de nadruk op verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en godsdienst. In het culturele en maatschappelijke leven is geestelijke vrijheid essentieel en de overheid moet de verscheidenheid die in de cultuur besloten ligt dan ook beschermen.⁵⁷ Verder draait het in het beginselprogramma vooral om

⁵² PvdA, 'PvdA Beginselprogramma', *PK Ledenblad van de Partij van de Arbeid* 9:10 (1978) 1-52, aldaar 8-45.

⁵³ PvdA, *Beginselen. Manifest vastgesteld op 29 januari 2005* (Delft 2005) 3-8.

⁵⁴ *Ibidem*, 7-8.

⁵⁵ *Ibidem*, 12-18.

⁵⁶ *Ibidem*, 5-6; 12-18.

⁵⁷ CDA, *Uitgangspunten. Program van uitgangspunten van het christen democratisch appèl* (Den Haag 1980) 23.

solidariteit. Het programma benadrukt dat verschillen tussen mensen goed zijn, maar tegelijkertijd klinkt er ook een duidelijke angst door voor deze verschillen. Het CDA spreekt over een overgangsfase van de cultuur waarbij nieuwe opvattingen, machten en waarden ontstaan die hun stempel op de cultuur en samenleving drukken. Hierdoor ziet de huidige generatie traditionele zekerheden verloren gaan. Het CDA ziet zich dan ook genoodzaakt om ‘de traditionele’ religieuze, culturele, maatschappelijke en politieke waarden te herijken.⁵⁸ Het omarmen van culturele verschillen en de angst voor culturele verandering bestaan bij het CDA dus naast elkaar.

Het CDA vernieuwt het beginselprogramma dertien jaar later in 1993 naar eigen zeggen, omdat het nieuwe programma antwoord wil geven op ‘de uitdagingen van de toekomst. Geconfronteerd met de veranderende werkelijkheid wordt de politieke overtuiging van het CDA concreet gemaakt.’⁵⁹ Die veranderende werkelijkheid heeft volgens het CDA vooral te maken met toenemende Europeanisering, internationalisering en het einde van de Koude Oorlog. Ook de gewijzigde bevolkingssamenstelling naar opbouw en herkomst speelde een rol.⁶⁰

De belangrijkste speerpunten als solidariteit en rentmeesterschap veranderden niet, maar het programma lijkt wel meer de nadruk te leggen op de ideologische en confessionele grondslagen. Ook stelt het programma dat veel belangrijke waarden door de toenemende commercialisering worden bedreigd. Het CDA benadrukt bovendien dat de verscheidenheid van religies, talen en culturen een teken is van creativiteit en dat het belangrijk is dat mensen hun cultuur vrij kunnen uiten.⁶¹

Het CDA lijkt dus volledig open te staan voor andere religies en culturen, desondanks bestaat hier ook enig ongemak over. Zo wordt er gezegd dat alle mensen anders denken en dat opvattingen over normen en waarden uiteenlopen. Ontkerkelijking, grootschaligheid en welvaart hebben dit proces volgens het CDA in negatieve zin versterkt. Bovendien voegt de stroom immigranten nieuwe religieuze opvattingen toe. Vervolgens stelt de partij dat een gevoel van verbondenheid met de staat en samenleving noodzakelijk is voor een goede werking van de democratie en rechtsorde. Dit gevoel zou zijn verzwakt.⁶² Het CDA hanteert hier dus, net als de VVD en de PvdA, een negatieve ondertoon als het gaat om immigratie.

⁵⁸ Ibidem, 14-23.

⁵⁹ CDA, *Ontwerp-program van uitgangspunten* (Den Haag 1992) 3.

⁶⁰ Ibidem, 3.

⁶¹ CDA, *Program van uitgangspunten* (Leiden 1993) 65-71.

⁶² Ibidem, 9.

Conclusie

Uit de analyse van de populistische partijen en de VVD, PvdA en CDA blijkt dat rondom de thema's burgerschap, cultuur en integratie voortdurend een soort ongemak hangt. Zowel binnen de VVD als PvdA wordt al kritiek geuit op immigratie voor de opkomst van Fortuyn. Na de verkiezingszege van de LPF werd deze kritiek steeds meer onderdeel van het normale politieke debat en daar worstelden de partijen mee. De verkiezingen vormden bovendien steeds meer het strijdtoneel voor de stem van de 'zwevende kiezer'. De politieke partijen hoopten dat zij met een sterkere populistische retoriek deze kiezers konden trekken, maar wilden ook trouw blijven aan de oorspronkelijke idealen.

In de beginselprogramma's uit de tijd voor de opkomst van het integratiedebat, het zogenaamde 0-punt, zijn thema's rondom burgerschap, cultuur of integratie nauwelijks van betekenis. Alleen het CDA uit ongemak over deze thema's, maar blijft daar verder vaag over. Uit de hernieuwde beginselprogramma's blijkt dat alle partijen de Nederlandse cultuur willen beschermen. Bij het CDA moet echter wel de kanttekening geplaatst worden dat het tweede beginselprogramma stamt uit 1993 en dus nog niet beïnvloed kan zijn door de opkomst van populistische partijen. Na 2002/2003 is er dus aanzienlijk meer aandacht voor burgerschapsidealens dan in de tijd daarvoor. De grote lijn van de beginselprogramma's blijft hetzelfde, maar waar de beginselen niet aansloten bij maatschappelijke ontwikkelingen en interne partijkritiek zijn ze aangepast.

In de volgende twee hoofdstukken zal worden gekeken naar de verkiezingsprogramma's en wordt onderzocht in hoeverre burgerschapsidealens zich tussen 1989 en 2012 hebben ontwikkeld. Hieruit zal mede blijken of politieke partijen de maatschappelijke vraagstukken vanuit hun beginselen hebben proberen op te lossen, of dat de actualiteit de partijen er uiteindelijk toe heeft aangezet om hun beginselprogramma te veranderen.

Hoofdstuk 2: Vrijheid, solidariteit en rentmeesterschap

Verkiezingsprogramma's tussen 1989 en 2002

Vrijheid, solidariteit en rentmeesterschap: het zijn de kernbegrippen uit de beginselprogramma's van respectievelijk de VVD, PvdA en CDA. Deze drie waarden zeggen veel over de opvattingen die deze partijen hebben over burgerschap. De essentie van burgerschap is voor elke politieke partij anders. Het is dan ook geen neutraal begrip, maar juist heel waarde-geladen. In dit hoofdstuk zal daarom gekeken worden hoe verschillende burgerschapsopvattingen door elke partij worden ingevuld en hoe deze opvattingen van elkaar verschillen. Door de verkiezingsprogramma's tussen de jaren 1989 en 2002 te analyseren, zal worden gekeken hoe burgerschapsidealen zich door de tijd heen hebben ontwikkeld. Het jaar 2002 is hier het eindpunt, omdat uit de inleiding bleek dat dit jaar mogelijk gezien kan worden als een *critical juncture*. Eerst zal dit hoofdstuk bespreken wat de verschillende definities van de burgerschapsidealen zijn. Vervolgens zullen de idealen van de VVD, PvdA en CDA besproken worden.

Definities in de database

In de database zijn meerdere categorieën opgenomen. Elke categorie staat voor een burgerschapsideaal. Er zijn in totaal twaalf idealen: respect, vrijheid/autonomie, behulpzaamheid/zorgzaamheid, duurzaam leven/milieubewustzijn, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid, kennis van de Nederlandse taal/cultuur, integratie, samenleven, emancipatie en discriminatie. De verschillende burgerschapsidealen en hun betekenis worden in 'bijlage A' uitgebreid besproken. De verschillende categorieën stippen allemaal een kernelement van burgerschap aan. Door twaalf verschillende kanten van burgerschap te bespreken, probeert deze scriptie een zo compleet mogelijk beeld te geven van de definitie van burgerschap.

In de database is elk citaat opgenomen uit de verkiezingsprogramma's dat burgerschapsidealen beschrijft. Het kan gaan om expliciete vermeldingen van wat een goede burger zou moeten zijn of doen, maar het kunnen ook impliciete verwijzingen naar burgerschap zijn. Elk citaat behoort ten minste tot één categorie, maar het is ook mogelijk dat er meerdere categorieën van toepassing zijn.

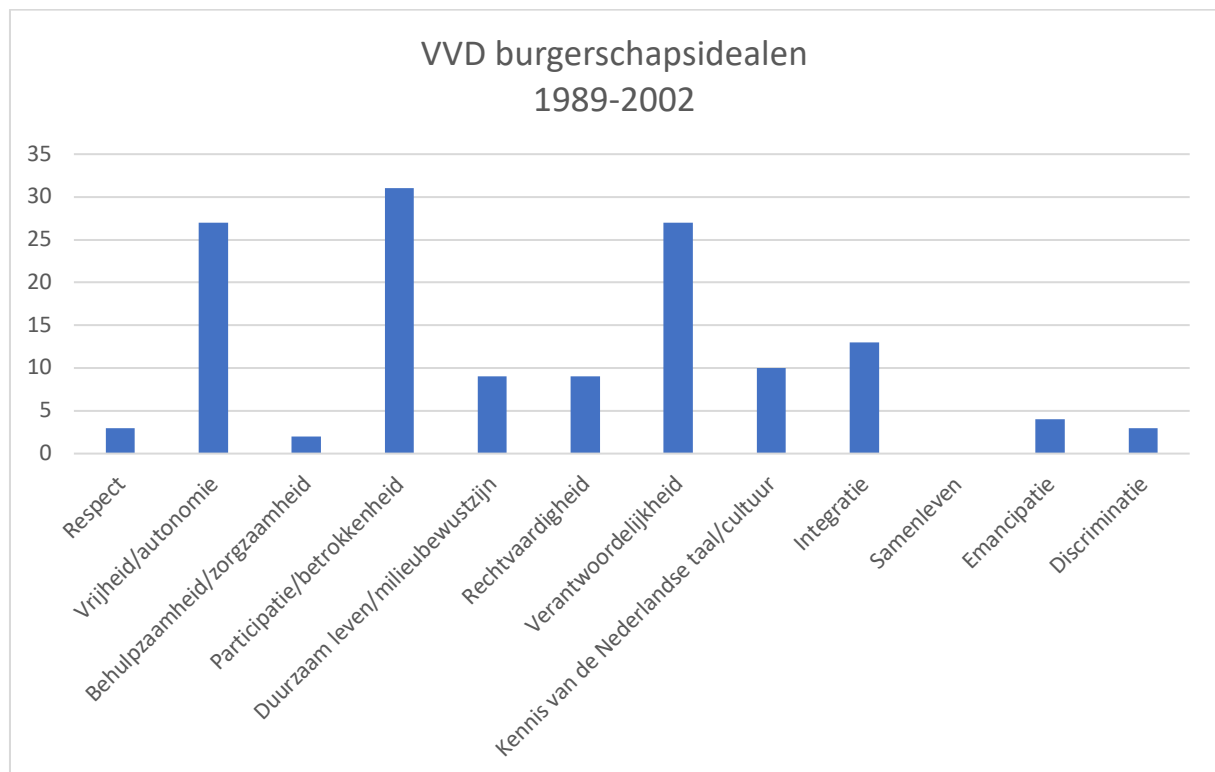
Uiteindelijk wordt aan het eind van de periode 1989-2002 en aan het eind van de periode 2003-2012 geteld hoeveel citaten er per burgerschapsideaal voorkomen. Deze gegevens worden

vervolgens verwerkt in een staafdiagram. Zo ontstaat er een goed overzicht van het belang dat aan bepaalde idealen wordt gehecht en is het bovendien mogelijk om te zien hoe de idealen zich door de tijd heen hebben ontwikkeld.

VVD

Door hieronder een staafdiagram te laten zien met de verschillende burgerschapsidealene van de VVD en het aantal keer dat deze voorkomen in partijprogramma's, ontstaat een overzichtelijk beeld van de burgerschapsidealene van de VVD.

Staafdiagram 1: Burgerschapsidealene bij de VVD tussen 1989 en 2002

Wat meteen opvalt is dat er drie categorieën uitspringen: 'vrijheid/autonomie', 'participatie/betrokkenheid' en 'verantwoordelijkheid'. Het is niet toevallig dat juist deze drie categorieën het grootst zijn: een kleine overheid met veel eigen verantwoordelijkheid en vrijheid voor de burger vormen de kernwaarden van het liberalisme.

Verantwoordelijkheid moet bij de VVD breed worden opgevat. Het gaat hier zowel om de verantwoordelijkheid om in vrijheid over het eigen leven te beslissen en te zorgen voor de leef-en werkomgeving als om de verantwoordelijkheid om zorg te dragen voor het milieu. Het verantwoordelijkheidsideaal komt met name goed naar voren in het verkiezingsprogramma uit

1989: ‘Naar liberale overtuiging moet ieder zoveel als mogelijk is zelf over zijn eigen leven kunnen beslissen in vrijheid en verantwoordelijkheid, met verdraagzaamheid en in sociale rechtvaardigheid.’⁶³

In twaalf van de zevenentwintig gevallen waarin er sprake is van ‘verantwoordelijkheid’, stelt de VVD dat iedere burger de verantwoordelijkheid heeft om te participeren in de maatschappij. De VVD streeft een actief burgerschapsideaal na door te stellen dat de burger zelf een intrinsiek verlangen heeft naar participatie: ‘De burger voelt zich verantwoordelijk voor zijn bestaan en wil die verantwoordelijkheid waarmaken door zelf een inkomen te verdienen.’⁶⁴

Zoals gezegd speelt naast verantwoordelijkheid en participatie, ook vrijheid een belangrijke rol in de verkiezingsprogramma’s. De categorie ‘rechtvaardigheid’ is daar onlosmakelijk mee verbonden, omdat het benadrukken van het belang van vrijheid altijd gepaard gaat met het idee dat vrijheid verankerd is in menselijke gelijkwaardigheid en sociale rechtvaardigheid.⁶⁵

In de verkiezingsprogramma’s wordt geen enkele keer melding gemaakt van ‘samenleven’, maar ‘kennis van de Nederlandse taal en cultuur’ en ‘integratie’ vormen een vast onderdeel van elk programma. Burgerschap krijgt hier dan ook vooral een culturele invulling, omdat het leren van de Nederlandse taal, scholing en een zogenaamd ‘inburgeringscontract’ centraal staan.⁶⁶ Bovendien wordt in het programma van 1998 sterk benadrukt dat migranten ‘onze cultuur’ moeten leren. Het programma zegt ook dat migranten recht hebben op het beleven van ‘eigen cultuur’, met de beperking dat die beleving niet strijdig mag zijn met de Nederlandse wetten.⁶⁷

Uiteindelijk moeten migranten een gerespecteerde plek in de samenleving vinden en dat hangt sterk samen met het belang van participatie. Dit komt goed naar voren in het volgende citaat: De VVD vindt dat er, naast een recht op hulp bij integratie, een plicht bestaat tot het volgen van onderwijs om de kans op het verkrijgen van een eigen, gerespecteerde plaats in de samenleving te vergroten. De VVD is een voorstander van de invoering van een inburgeringscontract.⁶⁸

⁶³ Citaat 1, *VVD 1989-1993*. Zie hiervoor ook: Citaat 9, *VVD 1989-1993*; Citaat 23, *VVD 1998-1993*; Citaat 37-38, *VVD 1994-1998*.

⁶⁴ Citaat 34, *VVD 1994-1998*.

⁶⁵ Citaat 3, *VVD 1989-1993*.

⁶⁶ Citaat 40, *VVD 1994-1998*.

⁶⁷ Citaat 49, *VVD 1998-2002*.

⁶⁸ Citaat 40, *VVD 1994-1998*.

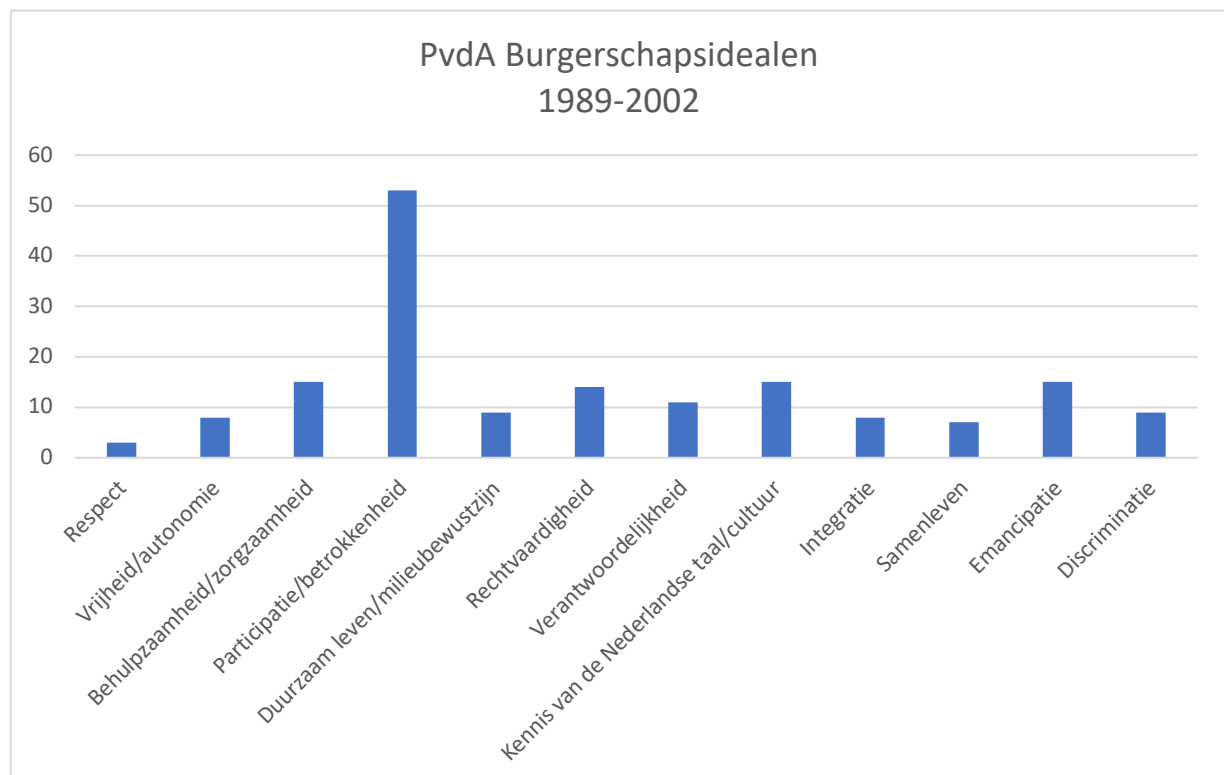
Vanaf 2002 verharden de verkiezingsprogramma's, doordat de VVD stelt dat sommige mensen problemen ondervinden bij het integreren in de Nederlandse samenleving. Zij moeten geholpen worden door de samenleving als geheel en door de overheid.⁶⁹ Het gaat dan vooral om het verplichten van de inburgeringscursus. Wanneer mensen deze verplichting niet nakomen, worden zij 'door een sanctie getroffen'. Bovendien worden migranten in een enkel citaat als 'vreemdeling' omschreven, terwijl dat voor 2002 niet gebeurde.⁷⁰

Tussen 1989 en 2002 zijn de burgerschapsopvattingen over 'participatie', 'vrijheid' en 'verantwoordelijkheid' nauwelijks veranderd en zijn bovendien redelijk neutraal van aard. De retoriek omtrent thema's zoals 'kennis van de Nederlandse taal en cultuur' en 'integratie' zijn juist wel aan verandering onderhevig en worden feller. De VVD benadrukt vaker het culturele element van burgerschap bij thema's als 'integratie' en 'kennis van de Nederlandse taal en cultuur'. Dat leidt tot de conclusie dat de VVD een cultureel burgerschapsideaal nastreeft.

PvdA

Net als bij de VVD zal ook hier een staafdiagram worden weergegeven dat een overzicht bevat van alle burgerschapsidealen.

Staafdiagram 2: Burgerschapsidealen bij de PvdA tussen 1989 en 2002

⁶⁹ Citaat 69, *VVD 2002*.

⁷⁰ Citaat 75, *VVD 2002*.

Bij de VVD bleek dat er sprake was van een cultureel burgerschapsideaal waarbij vooral veel belang werd gehecht aan de Nederlandse cultuur, normen en waarden. Het burgerschapsideaal van de PvdA verschilt sterk ten opzichte van de VVD en kenmerkt zich door het sociale aspect.

Het sociale aspect komt naar boven in het burgerschapsideaal 'participatie/betrokkenheid'. Deze categorie komt ook een stuk vaker voor dan bij de VVD. Participatie is erg belangrijk voor de PvdA, omdat het bijdraagt aan ontplooiing en emancipatie. Vooral onderwijs speelt bij de ontwikkeling van deze waarden een belangrijke rol. Participatie is dus belangrijk voor het individu, maar ook voor de maatschappij. Het wordt dan ook wel omschreven als 'burgerzin'.⁷¹ De PvdA benadrukt dus de kansen die participatie biedt, terwijl de VVD vooral benadrukt dat het een plicht is van de burger om bij te dragen aan de maatschappij. Bij de VVD zijn participatie en verantwoordelijkheid dan ook sterk met elkaar verbonden, terwijl dat bij de PvdA niet het geval is.

Naast 'participatie' zijn ook de categorieën 'behulpzaamheid/zorgzaamheid', 'rechtvaardigheid', 'emancipatie' en 'kennis van de Nederlandse taal en cultuur' relatief hoog vergeleken met de andere burgerschapsidealen. De eerste drie idealen uit dit rijtje zijn bovendien sterk sociaal van aard.

'Behulpzaamheid' hangt in veel gevallen samen met 'participatie', doordat behulpzaamheid bij de PvdA vaak samenwerken en solidariteit betekent. De PvdA schrijft in 1994 dan ook dat zij 'samenwerking en hulpbetoon als tegenhanger van rivaliteit, schraapzucht en eenzaamheid' zien. Behulpzaamheid hangt ook samen met gemeenschapszin, het zorgen voor de ander en de maatschappij.⁷²

De essentie van rechtvaardigheid komt goed naar voren in het volgende citaat uit 1989: 'Gelijke kansen, een rechtvaardige verdeling en een goede toegankelijkheid van kwalitatief hoogwaardige voorzieningen zijn doelstellingen van de PvdA.'⁷³ Rechtvaardigheid gaat bij de PvdA dus voornamelijk om gelijkheid, maar ook om toegang tot onderwijs, ontplooiing en maatschappelijke rechtvaardigheid.⁷⁴

Bij alle bovengenoemde burgerschapsidealen is het sociale aspect dus sterk aanwezig. Wanneer de categorie 'kennis van de Nederlandse taal en cultuur' onder de loep wordt genomen, valt op dat ook hier het sociale aspect belangrijk is. Bij dit ideaal is emancipatie, integratie en het tegengaan van discriminatie namelijk erg belangrijk. Zo wordt in 1989 gezegd

⁷¹ Zie hiervoor onder andere: Citaat 102-105, 108, *PvdA 1994-1998*; Citaat 80, *1989-1993*.

⁷² Zoals onder andere blijkt uit: Citaat 118, *PvdA 1994-1998*; Citaat 165, *PvdA 2002*.

⁷³ Citaat 81, *PvdA 1989-1993*.

⁷⁴ Citaat 159 en 179, *PvdA 2002*; Citaat 111, *PvdA 1994-1998*; Citaat 90, *PvdA 1989-1993*.

dat integratie van migranten moet worden bevorderd, maar wel ‘onder behoud van hun cultureel zelfbewustzijn’.⁷⁵ In 1994 en 2002 komt er meer aandacht voor het leren van de Nederlandse taal en cultuur en wordt gezegd dat een ‘gebrekkige kennis van de Nederlandse taal’ en een ‘lage opleiding’ zorgen voor achterstanden. Discriminatie speelt hierbij ook een rol en daarom moet goed onderwijs worden ingezet om deze achterstanden tegen te gaan.⁷⁶

Ook in 2002 blijft het sociale aspect belangrijk bij thema’s rondom integratie. Zo wordt gezegd dat ‘veel nieuwe Nederlanders zijn ingeburgerd’ en dat zij de maatschappij ‘verrijken’ met ‘hun werk en hun eigen cultuur’.⁷⁷ Tegelijkertijd wordt benadrukt dat die ontwikkeling ‘ons ook voor problemen stelt’. ‘Gebrekkige kennis van de Nederlandse taal en discriminatie blokkeren de inburgering en verminderen zo de sociaaleconomische kansen van de nieuwe Nederlanders’.⁷⁸

Rond 2002 verhard dus ook bij de PvdA de toon rondom integratie, net als bij de VVD. Het sociale aspect blijft belangrijk, maar de partij wijst ook op problemen. Daarnaast klinkt er ongemak door in de verkiezingsprogramma’s. Zo benadrukt de PvdA eerst dat migranten kansen bieden voor de Nederlandse maatschappij om vervolgens te wijzen op problemen.

⁷⁵ Citaat 91, *PvdA 1989-1993*.

⁷⁶ Citaat 135, 146, 150, *PvdA 1998-2002*; Citaat 124, *PvdA 1994-1998*.

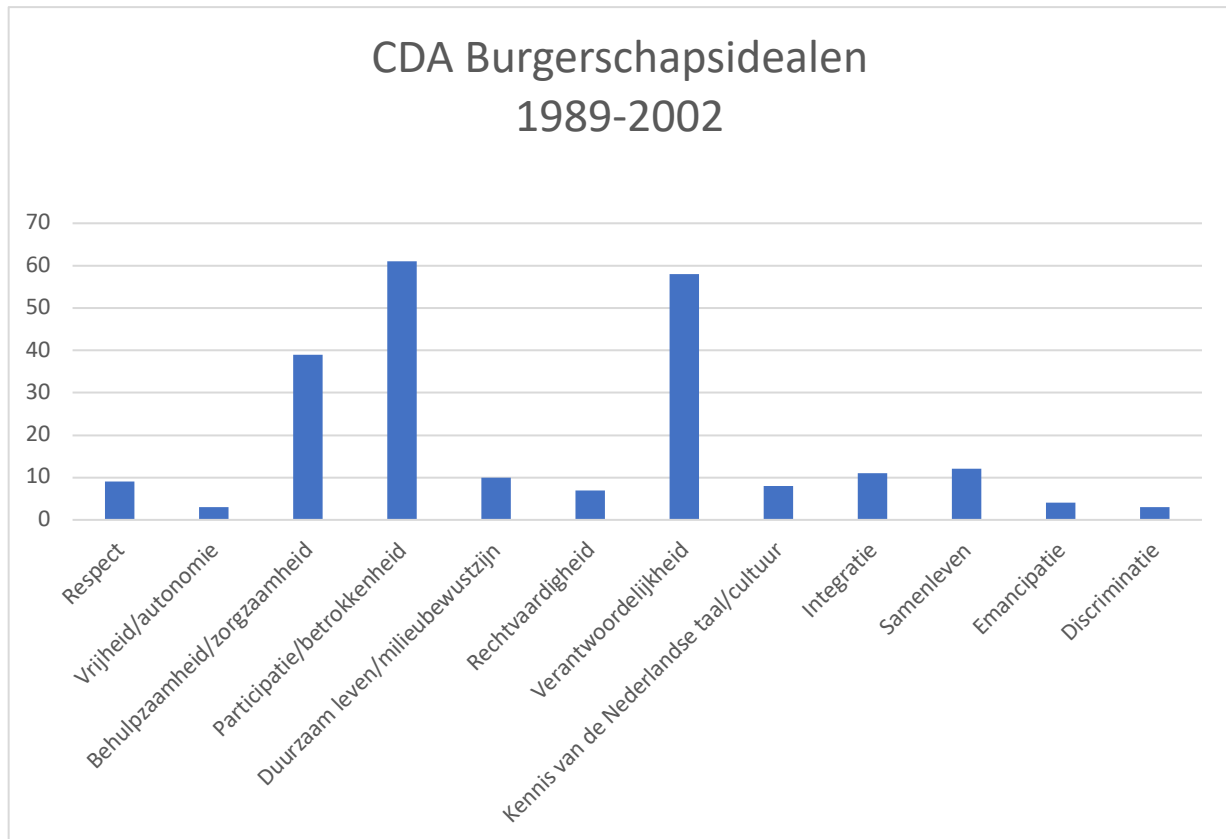
⁷⁷ Citaat 161, *PvdA 2002*.

⁷⁸ Citaat 162, *PvdA 2002*.

CDA

Net als bij de VVD en de PvdA zal hier een overzicht gegeven worden van de verschillende categorieën met burgerschapsidealen.

Staafdiagram 3: Burgerschapsidealen bij het CDA tussen 1989 en 2002

Ook bij het CDA komen sommige categorieën vaker voor dan andere. Het gaat dan om ‘participatie/betrokkenheid’, ‘verantwoordelijkheid’ en ‘behulpzaamheid/zorgzaamheid’. De kern van wat deze waarden betekenen, wordt in het verkiezingsprogramma van 1989 uitgelegd: ‘Een verantwoordelijke samenleving is nodig om in te spelen op de opgaven voor de jaren '90, maar bovenal om recht te doen aan mensen conform de uitgangspunten die de inspiratie vormen van de christen-democratie: gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid.’⁷⁹

Rentmeesterschap staat in de meeste gevallen min of meer synoniem voor ‘behulpzaamheid/zorgzaamheid’, aangezien dit begrip staat voor de zorg voor natuur en cultuur.⁸⁰ Iedereen heeft volgens het CDA de verantwoordelijkheid om goed voor elkaar te

⁷⁹ Citaat 191, *CDA 1989-1993*.

⁸⁰ CDA – Heerenveen standpunten, <https://www.cda.nl/fryslan/heerenveen/standpunten/rentmeesterschap> (geraadpleegd 15 juni 2021).

zorgen en moet derhalve participeren in de maatschappij. Het CDA benadrukt hiermee burgerschapsidealen die meer in de persoonlijke en maatschappelijke sfeer liggen. ‘Participatie’, ‘verantwoordelijkheid’ en ‘zorgzaamheid’ zijn dan ook sterk met elkaar verweven.⁸¹

Het belang van het persoonlijke en maatschappelijke aspect blijkt ook uit het relatief grote belang dat het CDA hecht aan het ideaal ‘respect’ dat twee keer zo vaak voorkomt als bij de VVD en de PvdA. ‘Respect voor de medemens en elkaars opvattingen staan bij het CDA centraal.’⁸² ‘Respect’ komt ook vaak voor in combinatie met ‘kennis van de Nederlandse taal en cultuur’. Zo schrijft het CDA dat zij werken aan een multiculturele samenleving waar etnische minderheden en autochtonen op basis van gelijkwaardigheid en wederzijds respect met elkaar omgaan.⁸³

Zoals ook bij de VVD en de PvdA is benoemd, zijn de categorieën omtrent ‘integratie’ en ‘Nederlandse taal en cultuur’ erg belangrijk. Deze burgerschapsidealen komen bij het CDA ongeveer evenveel voor. Het leren van de Nederlandse taal en cultuur hangt sterk samen met participatie. Ook introduceert het CDA al in 1994 het idee dat er sancties moeten zijn voor migranten die niet voldoende participeren of niet voldoende hebben geïnvesteerd in het leren van de Nederlandse taal.⁸⁴ In 1998 wordt deze verplichting kracht bijgezet door te spreken over een ‘inburgeringscontract’.⁸⁵ Het CDA plaatst dus eerder dan de VVD en de PvdA kritische kanttekeningen bij migratie. In 2002 benadrukt het CDA expliciet dat ‘nieuwkomers [problemen, red.] naar ons land met zich meebrengen’. De partij stelt echter net als de PvdA eerst dat nieuwkomers ‘meerwaarde’ ‘naar ons land met zich meebrengen’.⁸⁶ In deze categorieën komt het maatschappelijke aspect van het burgerschapsideaal dus sterk naar voren, maar is er ook sprake van een meer cultureel ideaal, aangezien elementen zoals het ‘inburgeringscontract’ sterk worden benadrukt.

De volgende categorie die opvalt is ‘samenleven’. Het gaat hier om een divers burgerschapsideaal waarbij het gaat om het samenleven met ‘burgers van verschillende afkomst en levensstijl’, maar ook om het zorgen voor een fijne leefomgeving.⁸⁷ Het grote aantal

⁸¹ Citaat 191, 193, 197, 202, 229, *CDA 1994-1998*; Citaat 229, 284-285, 298, *CDA 1998-2002*.

⁸² Citaat 276, *CDA 1998-2002*.

⁸³ Citaat 263, *CDA 1994-1998*.

⁸⁴ Citaat 246, *CDA 1994-1998*.

⁸⁵ Citaat 228, *CDA 1998-2002*.

⁸⁶ Citaat 310, *CDA 2002*.

⁸⁷ Citaat 213, *CDA 1989-1993*; Citaat 214, *CDA 1989-1993*; Citaat 302, *CDA 2002*.

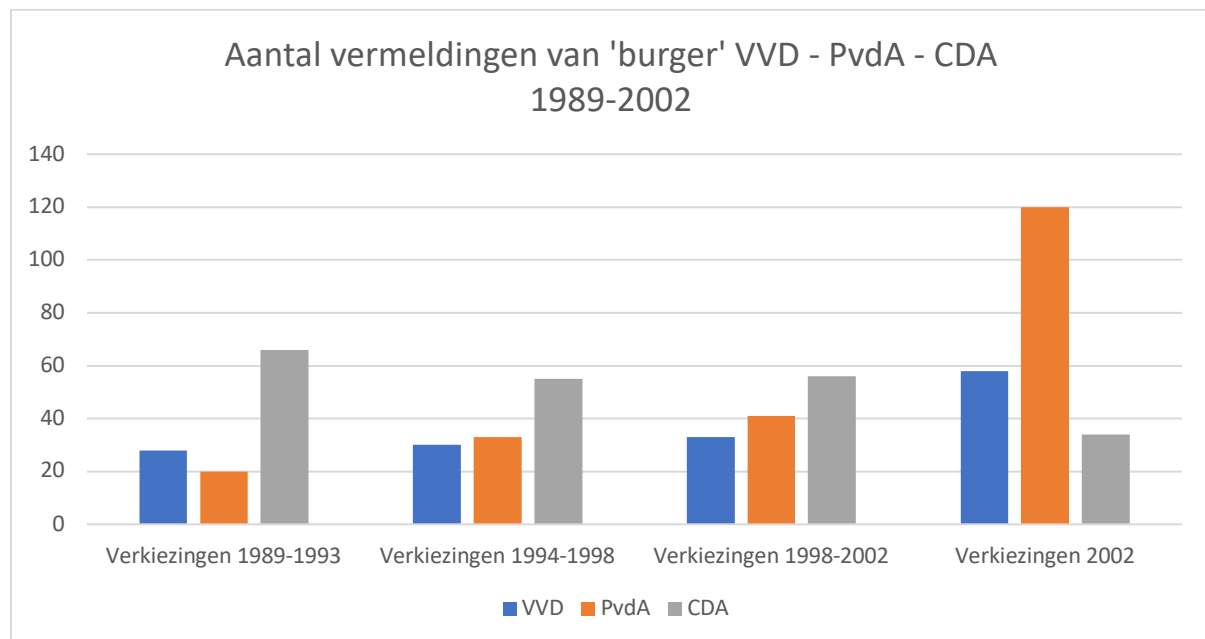
vermeldingen van ‘samenleven’ komt echter vooral door het verkiezingsprogramma van 1998-2002 waar de zin ‘samenleven doe je niet alleen’ door het hele programma is verweven.⁸⁸

De categorieën ‘emancipatie’ en ‘discriminatie’ komen tot slot net zo vaak voor als bij de VVD, namelijk respectievelijk vier en drie keer. Dat is een stuk minder dan bij de PvdA. De inhoud van deze begrippen is bij alle drie de partijen echter hetzelfde. Bij emancipatie gaat het om de noodzaak van nieuwkomers om te participeren in de maatschappij en bij het ideaal ‘discriminatie’ gaat het vooral om het tegengaan van discriminatie. Niet in elk programma komt dit ideaal echter even sterk naar voren.

Burger of burgerschap

Tot slot is er gekeken naar het aantal keer dat er in de verkiezingsprogramma’s expliciet wordt gesproken over het woord ‘burger’ of het woord ‘burgerschap’. Wat zegt het over het burgerschapsideaal van een partij als deze woorden vaak of minder vaak voorkomen?

Staafdiagram 4: Aantal vermeldingen van ‘burger’ bij de VVD, CDA en PvdA tussen 1989 en 2002.

Wat opvalt bij het diagram over het aantal vermeldingen van ‘burger’ is dat die tussen 1989 en 2002 redelijk constant blijven. Het CDA heeft altijd de meeste vermeldingen en bij de VVD komt deze term over het algemeen minder voor. Dat deze term bij het CDA het grootste is, valt

⁸⁸ Het citaat uit de inleiding waarin wordt gesproken over ‘samenleven doe je niet alleen’ is: Citaat 268, *CDA 1998-2002*. Zie voor andere citaten over ‘samenleven doe je niet alleen’ ook: Citaat 269-271, *CDA 1998-2002*.

te verklaren vanuit het persoonlijke en maatschappelijke burgerschapsideaal. Het CDA vindt het belangrijk dat burgers naar elkaar omkijken en voor elkaar zorgen en dus is de term ‘burger’ vanzelfsprekend sterk aanwezig.

In 2002 is er een sterke toename te zien bij de VVD en de PvdA. Bij de PvdA valt deze toename in 2002 te verklaren doordat de PvdA vaker benadrukt wat de rechten en plichten van de burger zijn en stelt dat de overheid verantwoording aan de burger moet afleggen.⁸⁹ Ook bij de VVD kan de toename worden verklaard door het grote belang dat de VVD hecht aan het idee dat de overheid er voor de burgers moet zijn. Er wordt dan ook regelmatig benadrukt wat de rechten van burgers zijn.⁹⁰

Er is hier geen staafdiagram over het woord ‘burgerschap’ opgenomen, omdat er alleen bij de PvdA in 1994-1998 sprake is van een piek in het aantal vermeldingen van ‘burgerschap’. In dit jaar schrijft de PvdA een meer dan honderd pagina’s tellend essay waarin wordt gesteld dat Nederland staat voor grote problemen, zoals onveiligheid op straat, werkloosheid en een bedreigde bestaanszekerheid. Ook internationale problemen spelen een rol en de PvdA ziet ‘burgerzin’ als de oplossing hiervoor.⁹¹ Burgerzin wordt in de programma’s meestal omschreven als ‘burgerschap’, wat het plotselinge belang verklaart. Na 2002 neemt het belang van burgerzin af, waarschijnlijk doordat de PvdA een belangrijker rol ziet voor de overheid in het nemen van verantwoordelijkheid.

Conclusie

Vrijheid, solidariteit en rentmeesterschap: deze drie woorden vormden de kernbegrippen van de beginselprogramma’s van de VVD, PvdA en CDA. De verkiezingsprogramma’s vormen een actuele ‘vertaling’ van de beginselprogramma’s en hierin is een duidelijke visie te zien met idealen over burgerschap.

De VVD profileert zich als een partij waar een groot belang wordt gehecht aan cultureel burgerschap wat met name naar voren komt in de opvattingen over het leren van de Nederlandse taal en cultuur. Burgers moeten vooral vrij worden gelaten en de overheid is er voor de burgers, niet andersom. In 2002 verandert niet zozeer de inhoud van de verkiezingsprogramma’s, maar wel de retoriek. De VVD spreekt dan voor het eerst over ‘vreemdelingen’ en ‘sancties’. De PvdA kenmerkt zich door een sociaal burgerschapsideaal

⁸⁹ PvdA, *Samen voor de toekomst. Idealen en ambities 2010. Verkiezingsprogramma 2002-2006* (Amsterdam 2002) 75.

⁹⁰ VVD, *Ruimte, respect & vooruitgang. Verkiezingsprogramma volkspartij voor vrijheid en democratie 2002-2006* (Den Haag 2002) 10, 16, 38.

⁹¹ PvdA, *Wat mensen bindt. Partij van de arbeid verkiezingsprogramma 1994-1998* (Amsterdam 1994) 4-5.

dat zich vooral uit in het grote belang dat de partij hecht aan rechtvaardigheid, solidariteit en ontplooiing. Na 2002 is er een verharding in het taalgebruik te zien. Net als de VVD benadrukt de partij dat er problemen zijn met integratie, hoewel ook benadrukt wordt dat migranten kansen bieden. Zo lijkt de PvdA op een wat ongemakkelijke manier toch het sociale aspect van burgerschap te benadrukken. Het CDA hanteert tot slot een persoonlijk en maatschappelijk burgerschapsideaal. Rentmeesterschap is essentieel en uiteindelijk gaat het erom dat burgers zoveel mogelijk zelf proberen om elkaar te helpen. Het CDA verscherpt de retoriek in de verkiezingsprogramma's al in 1994: een stuk eerder dan de VVD en PvdA.

Hoofdstuk 3: Het kantelpunt?

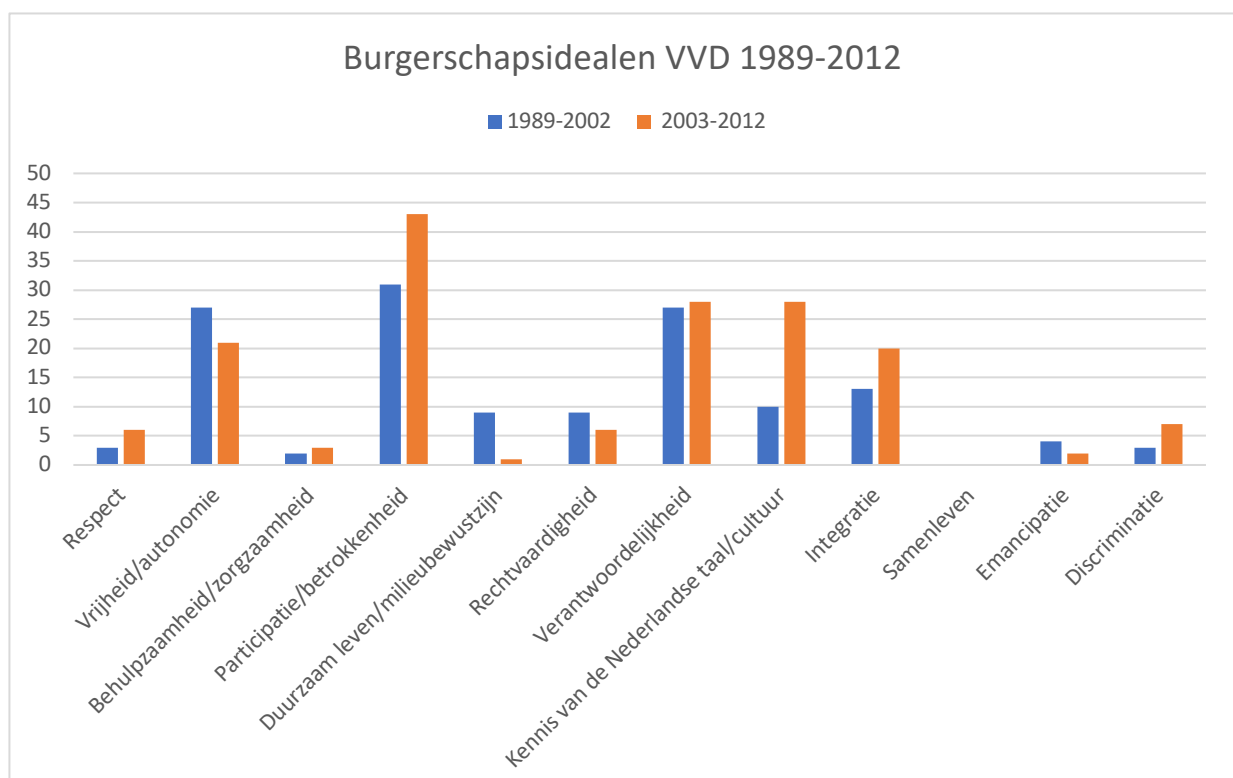
Verkiezingsprogramma's tussen 2003 en 2012

Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, hanteert elke partij een eigen ideaalbeeld van burgerschap. De VVD gaat uit van een cultureel burgerschapsideaal, de PvdA van een sociaal en het CDA van een persoonlijk en maatschappelijk ideaal. Rond 2002, na de opkomst van de LPF, treedt er bij alle drie de partijen een verharding op. Het jaar 2002/2003 is daarom in de inleiding van de scriptie omschreven als een mogelijke *critical juncture*. In dit hoofdstuk zal worden gekeken of de veranderingen in de retoriek van de verkiezingsprogramma's doorzetten na het jaar 2002.

VVD

Uit het vorige hoofdstuk bleek dat de VVD een cultureel burgerschapsideaal heeft en de idealen 'vrijheid/autonomie', 'participatie/betrokkenheid' en 'verantwoordelijkheid' hoog in het vaandel heeft staan. Een burger wordt als volwaardig gezien wanneer die de Nederlandse taal en cultuur heeft omarmd en daarmee een volwaardige plek in de maatschappij heeft verworven. Participatie vormt hiertoe de sleutel en leidt volgens de VVD tot ontplooiing. De grafiek hieronder laat zien hoe de kenmerken van burgerschap zich na 2002 hebben ontwikkeld in verkiezingsprogramma's van de VVD.

Staafdiagram 5: Burgerschapsidealen uit verkiezingsprogramma's van de VVD tussen 1989 en 2012

Tussen 2003 en 2012 zijn dezelfde idealen belangrijk als tussen 1989 en 2002: ‘vrijheid’, ‘participatie’ en ‘verantwoordelijkheid’ vormen de essentie van het burgerschapsideaal. Wel zijn de categorieën ‘participatie’, ‘integratie’ en ‘kennis van de Nederlandse taal/cultuur’ sterk toegenomen. Deze laatste categorie is zelfs verdrievoudigd. Die toename is extra opvallend, omdat de verkiezingsprogramma’s uit 2003 en 2006 uit slechts zes en vier pagina’s bestaan, vergeleken met veertig en zestig pagina’s in 2010 en 2012. Een afname van het aantal citaten zou daarom meer in de lijn der verwachting hebben gelegen.

De categorieën ‘respect’, ‘behulpzaamheid/zorgzaamheid’, ‘emancipatie’ en ‘discriminatie’ zijn nauwelijks toegenomen en ook inhoudelijk niet veranderd. De categorie ‘duurzaam leven/milieubewustzijn’ is wel afgenomen, maar dat is bij de PvdA ook het geval. Duurzaamheid wordt uiteraard nog steeds uitgebreid besproken, maar het wordt niet meer gezien als een burgerschapsideaal waardoor deze citaten minder vaak voorkomen in de database.

Het ideaal ‘vrijheid’ staat net als voorheen voor de vrijheid om zelf keuzes te kunnen maken en vrij te bewegen.⁹² In de jaren daarna wordt dit klassieke vrijheidsideaal echter af en toe aangepast. Zo schrijft de VVD in 2010 dat de VVD opkomt voor ‘alle Nederlanders die van goede wil zijn’.⁹³ Bovendien is een neutrale houding tegenover religie belangrijk, want ‘juist deze neutraliteit garandeert ieders vrijheid in ons land om te geloven wat hij wil. Of om van zijn geloof af te vallen.’⁹⁴ Dit is een inclusieve manier om vrijheid te omschrijven, maar even verderop maakt de VVD dit ideaal juist exclusiever door te stellen dat de VVD niet accepteert dat er onder de vlag van religie inbreuk wordt gemaakt op ‘onze kernwaarden, onze democratische rechtsorde en de bijbehorende instituties en wetten. Shariarechtspraak is fundamenteel in strijd met onze rechtsstaat en voor de VVD onacceptabel.’⁹⁵ De VVD lijkt met deze afwijzing van de Shariarechtspraak eigenlijk te bedoelen dat zij een afwijzende houding aannemen tegenover bepaalde islamitische cultuuruitingen.

Arbeidsparticipatie staat net als voorheen voor het actief zijn op de arbeidsmarkt en dat geldt voor alle Nederlanders. Participatie helpt bij het ontplooiën van het individu en draagt bovendien bij aan het creëren van respect.⁹⁶ Opvallend is wel dat er in 2003 vijfmaal sprake is van een vermelding van ‘participatie’, waarvan twee citaten specifiek betrekking hebben op deelname aan de arbeidsmarkt door mensen met een migratieachtergrond. Ook schrijft de VVD:

⁹² Citaat 34, 41, 44, *VVD 2010-2012*; Citaat 63, *VVD 2012-2017*.

⁹³ Citaat 25, *VVD 2010-2012*.

⁹⁴ Citaat 55, *VVD 2010-2012*.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Citaat 33, *VVD 2010-2012*; Citaat 69, *VVD 2012-2017*.

‘Durven doorpakken is een goede Nederlandse eigenschap’.⁹⁷ Ook in de jaren daarna blijven participatie en eigen verantwoordelijkheid belangrijk voor het concept van cultureel burgerschap.⁹⁸

‘Verantwoordelijkheid’ is als categorie nauwelijks gegroeid of van betekenis veranderd. Het gaat met name over de vrijheid om verantwoorde keuzes te maken over het eigen leven. In 2010 wordt deze verantwoordelijkheid voor migranten sterker benadrukt door te stellen dat zij zelf de verantwoordelijkheid hebben om volwaardig mee te draaien in de samenleving. Vervolgens stelt de VVD: ‘Allochtonen zijn niet zielig. Zij kunnen gewoon worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid, net als iedere andere Nederlander.’ De overheid moet deze verantwoordelijkheid volgens de VVD niet ‘van hun schouders’ nemen. ‘Dat wél doen, lijkt sympathiek. Maar daarachter gaat een diep neerbuigende, stigmatiserende houding van zieligheid schuil.’⁹⁹

In de ‘traditionele’ categorieën ‘vrijheid, ‘participatie’ en ‘verantwoordelijkheid’ komen culturele elementen van burgerschap dus steeds sterker naar voren. De toename van citaten bij ‘kennis van de Nederlandse taal en cultuur’ en ‘integratie’ laten eenzelfde ontwikkeling zien. In 2003 wordt expliciet gezegd dat ‘het karakter van de Nederlandse samenleving’ moet worden ‘gehandhaafd’. Het halen van een toelatingsexamen zodat migranten kunnen laten zien dat ‘zij het Nederlands beheersen en zich de Nederlandse waarden en normen’ hebben eigengemaakt, speelt hierin een belangrijke rol.¹⁰⁰ Het niet halen van dit examen kan zelfs tot sancties leiden, zoals het verliezen van het verblijfsrecht in Nederland.¹⁰¹ In 2010 wordt het culturele aspect nog sterker benadrukt wanneer wordt gezegd dat integratieproblemen leiden tot een ‘multicultureel drama’.¹⁰²

De VVD is in de jaren tussen 2003 en 2012 het culturele element van burgerschap dus steeds meer gaan benadrukken. De categorieën die hiermee samenhangen komen vaker aan bod in de programma’s en worden bovendien scherper geformuleerd.

⁹⁷ Citaat 10, *VVD 2006-2010*.

⁹⁸ Citaat 47, *VVD 2010-2012*; Citaat 85 en 87, *VVD 2012-2017*.

⁹⁹ Citaat 47, *VVD 2010-2012*; Citaat 89, *VVD 2012-2017* is bijna een letterlijke overname van citaat 47. De zin waarin wordt gesproken over ‘zieligheid’ is hier echter weggelaten.

¹⁰⁰ Citaat 7, *VVD 2003-2006*.

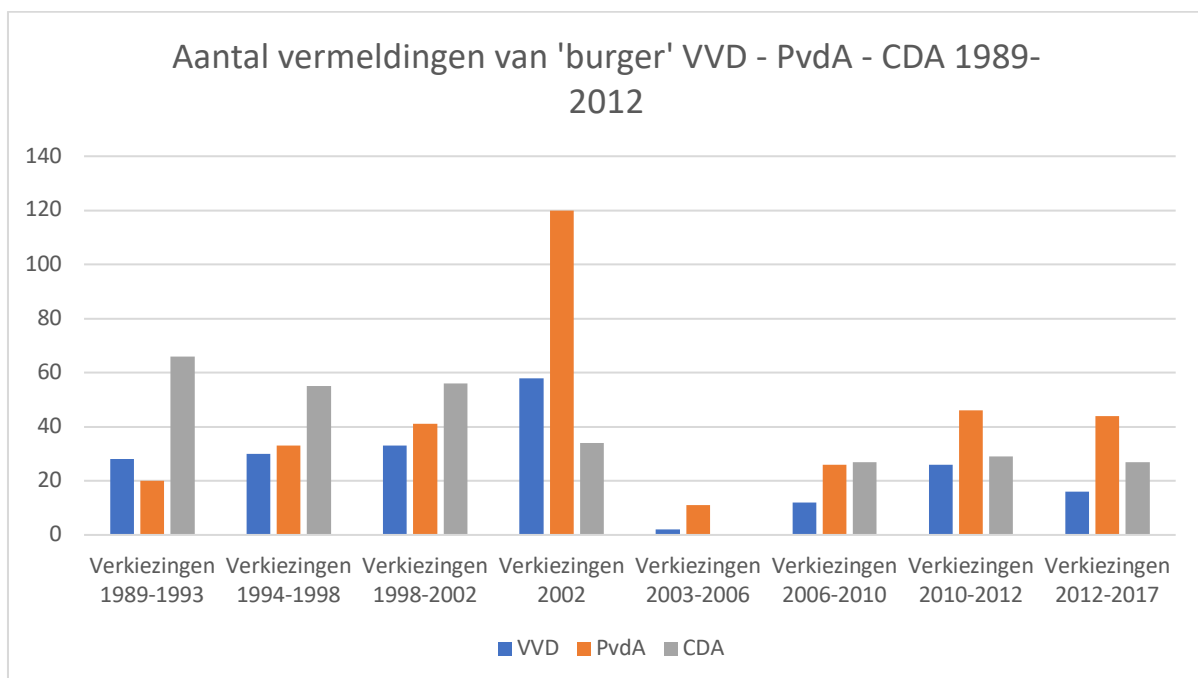
¹⁰¹ Citaat 48, *VVD 2010-2012*; Citaat 50, *VVD 2010-2012*; Citaat 87, *VVD 2012-2017*.

¹⁰² Citaat 28, *VVD 2010-2012*.

PvdA

De verkiezingsprogramma's van de PvdA tussen 1989 en 2002 wezen op een sociaal burgerschapsideaal. Dit betekent dat de partij participatie van burgers hoog in het vaandel heeft staan, omdat deelname aan de maatschappij en arbeidsmarkt leidt tot ontplooiing en emancipatie. Behulpzaamheid en solidariteit komen voort uit de wens om te participeren en hangen dus sterk met elkaar samen. Het leren van de Nederlandse taal en cultuur en integratie zijn bovendien belangrijke burgerschapsidealen, omdat kennis van de taal achterstanden tegengaat. Net als bij de VVD formuleert de PvdA standpunten over integratie scherper vanaf 2002. In onderstaande grafiek zal worden gekeken of burgerschapsidealen tussen 2003 en 2012 zijn veranderd ten opzichte van de periode daarvoor.

Staafdiagram 6: Burgerschapsidealen uit verkiezingsprogramma's van de PvdA tussen 1989 en 2012

Bij vrijwel alle categorieën is een sterke stijging te zien, wat opvallend is, omdat het verkiezingsprogramma van 2003 slechts 23 pagina's heeft. De toename is echter niet bij elke categorie even sterk, zo springen de categorieën 'behulpzaamheid/zorgzaamheid', 'participatie/betrokkenheid', 'rechtvaardigheid', 'verantwoordelijkheid' en 'integratie' eruit.

Participatie/betrokkenheid betekent in grote lijnen nog steeds hetzelfde als in de voorgaande jaren. Goed onderwijs zorgt voor emancipatie en voor deelname aan de maatschappij en arbeidsparticipatie. Participatie draait daarnaast om persoonlijke ontplooiing en emancipatie en resulteert dan uiteindelijk in het leveren van een bijdrage aan de

maatschappij.¹⁰³ Vanaf 2003 wordt het belang van participatie vaker verbonden met integratie. Zo spreekt de PvdA over problemen in de multiculturele samenleving die opgelost kunnen worden met behulp van ‘een krachtdadige en betrouwbare overheid, die samen met de burgers en hun organisaties oplossingen voor die problemen probeert te vinden.’¹⁰⁴ In alle verkiezingsprogramma’s die volgen wordt bovendien de nadruk gelegd op het belang van integratie van nieuwe Nederlanders.¹⁰⁵

Participatie wordt hierin ook sterk verbonden met verantwoordelijkheid. Zo wordt gezegd dat het ‘primair de verantwoordelijkheid [is] van de migrant om zich voor te bereiden op zijn komst naar Nederland, de taal te leren, zich op de samenleving te oriënteren en snel in te burgeren’.¹⁰⁶ Die binding tussen verantwoordelijkheid en participatie is echter niet voorbehouden aan mensen met een migratieachtergrond: de PvdA benadrukt dat elke burger een plicht heeft in zijn rol als burger in de democratische rechtsstaat.¹⁰⁷ Participatie en het inzetten voor de maatschappij is dus een belangrijk burgerschapsideaal en dient zowel individuele ontplooiing, als de maatschappij als geheel.

Ook het ideaal ‘behulpzaamheid/zorgzaamheid’ komt vaker voor dan in voorgaande jaren en is regelmatig verbonden met het ideaal ‘verantwoordelijkheid’. De stijging in de categorie ‘verantwoordelijkheid’ kan worden verklaard, doordat de PvdA zich afkeert van het te grote belang dat andere partijen hieraan hechten: “‘We worden aangesproken op eigen verantwoordelijkheid. Een mooi streven, maar in de praktijk van het CDA en de VVD betekent het vooral dat je alles maar een beetje zelf moet uitzoeken.’”¹⁰⁸ Tegenover die doorgeslagen verantwoordelijkheid zet de PvdA solidariteit.¹⁰⁹ In dit burgerschapsideaal wordt het sociale aspect dus sterk benadrukt.

De toename van het ideaal ‘rechtvaardigheid’ valt voor een belangrijk deel te verklaren door de verandering in de retoriek van het programma. Steeds vaker wordt gezegd dat de burger ‘recht heeft op’. De PvdA benadrukt daarmee dat de burger naast plichten, zoals solidariteit en participatie, ook rechten heeft, zoals het recht op natuur, onderwijs en gelijke kansen. Daarnaast is het belangrijk om te participeren in de rechtsstaat en actief mee te doen aan de

¹⁰³ Zie voor citaten over ‘onderwijs’: Citaat 127 en 129, *PvdA 2006-2010*. Zie voor citaten over ‘arbeidsparticipatie’: Citaat 134, 135, 137, *PvdA 2006-2012*. Zie voor citaten over ‘participatie’: Citaat 240 en 245, *PvdA 2012-2017*; Citaat 264, *PvdA 2012-2017*; Citaat 218, *PvdA 2010-2012*; Citaat 209, *PvdA 2010-2012*; Citaat 151 en 157, *PvdA 2006-2010*.

¹⁰⁴ Citaat 105, *PvdA 2003-2006*.

¹⁰⁵ Citaat 160, *PvdA 2006-2010*.

¹⁰⁶ Citaat 162, *PvdA 2006-2010*.

¹⁰⁷ Citaat 187, *PvdA 2010-2012*.

¹⁰⁸ Citaat 118, *PvdA 2006-2010*.

¹⁰⁹ Citaat 122, *PvdA 2006-2010*.

samenleving.¹¹⁰ Op deze manier wordt opnieuw het sociale aspect van burgerschap sterk benadrukt.

De laatste twee categorieën die van belang zijn om hier te bespreken zijn ‘kennis van de Nederlandse taal en cultuur’ en ‘integratie’ die sterk met elkaar zijn verbonden. Vooral het jaar 2003 is opvallend, omdat hier wordt gezegd dat snelle veranderingen in de culturele samenleving tot problemen kunnen leiden.¹¹¹ Vervolgens schrijft de PvdA dat ‘de problemen die soms met de komst van mensen uit andere culturen gepaard gaan, niet eenzijdig bij de kansarmen in de oorspronkelijke Nederlandse bevolking komen te liggen.’¹¹² Het jaar 2003 wijkt dus enigszins af van het ideaal van sociaal burgerschap, omdat nieuwe Nederlanders als een bedreiging worden gezien voor oorspronkelijke Nederlanders en dat neigt naar cultureel burgerschap.

In de jaren daarna is de retoriek een stuk minder fel van aard. Zo wordt in 2006 gezegd dat een beter Nederland migranten nodig heeft.¹¹³ Wel wordt benadrukt dat nieuwe Nederlanders moeten inburgeren, zodat zij kunnen participeren in het openbare leven. Bij het inburgeren moet aandacht zijn ‘voor Nederlandse grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid en de gelijkheid tussen mannen en vrouwen, homo’s en hetero’s en tussen mensen van verschillende afkomst’.¹¹⁴ De citaten in de jaren hierna zijn vergelijkbaar van aard. Telkens wordt benadrukt dat een migrant moet inburgeren, zodat ‘ze zich kunnen verbinden aan de Nederlandse samenleving.’¹¹⁵ Dankzij integratie kan een burger participeren in de samenleving en uiteindelijk is dat waar burgerschap bij de PvdA om lijkt te gaan.

Het sociale aspect is in de verkiezingsprogramma’s van de PvdA dus altijd aanwezig en naast solidariteit wordt de eigen verantwoordelijkheid geplaatst. In 2003 is het programma feller en meer gericht op cultureel burgerschap, maar in de volgende programma’s verdwijnt die ondertoon. Uiteindelijk blijft sociaal burgerschap de boventoon voeren.

¹¹⁰ Citaat 116 en 148, *PvdA 2006-2010*; Citaat 187, 215, 227, *PvdA 2010-2012*; Citaat 250, 267, 268, *PvdA 2012-2017*.

¹¹¹ Citaat 105, *PvdA 2003-2006*.

¹¹² Citaat 106, *PvdA 2003-2006*.

¹¹³ Citaat 163, *PvdA 2006-2010*.

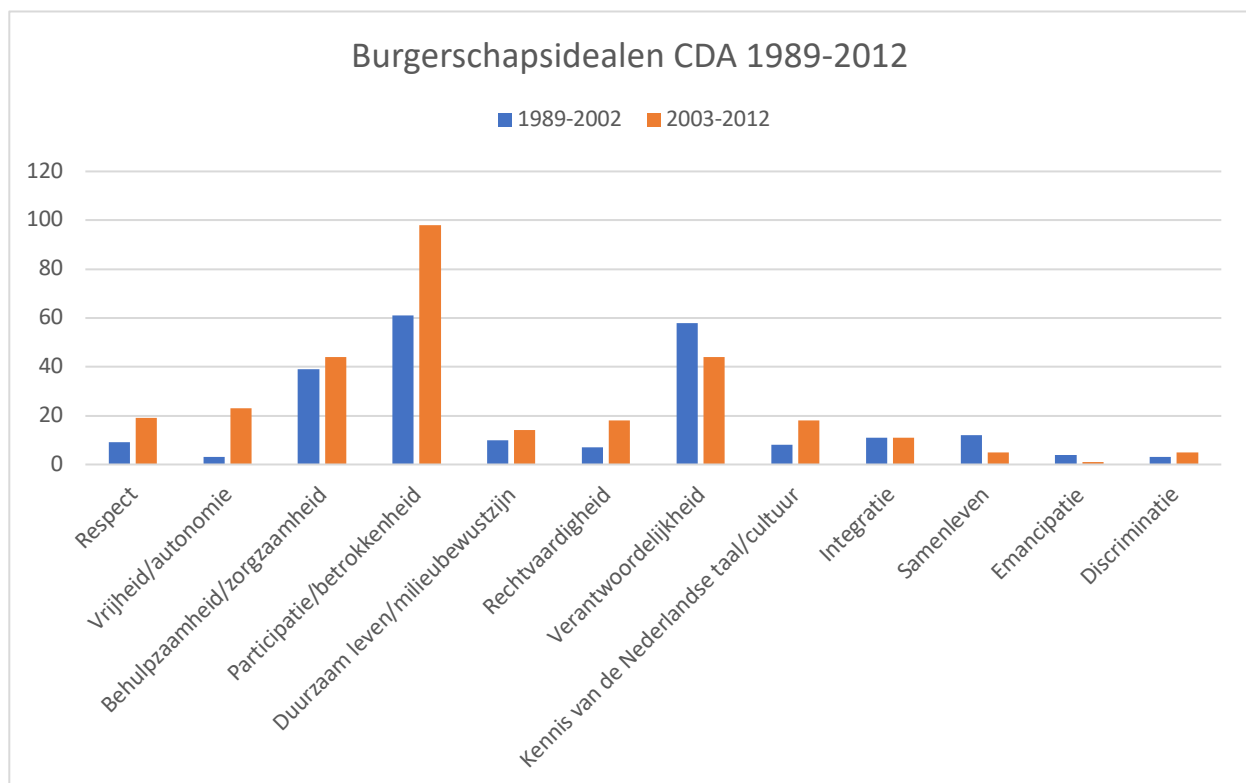
¹¹⁴ Citaat 166, *PvdA 2006-2010*.

¹¹⁵ Citaat 257, *PvdA 2010-2017*.

CDA

Uit het vorige hoofdstuk bleek dat het CDA een persoonlijk en maatschappelijk burgerschapsideaal heeft. Bij het CDA staan zorgzaamheid, verantwoordelijkheid en participatie centraal. Ook respect is belangrijk, omdat zo een gelijkwaardige samenleving kan worden gegarandeerd. Op het gebied van kennis van de Nederlandse taal en cultuur en integratie zijn er echter ook kenmerken van het cultureel burgerschapsideaal te zien. Uiteindelijk blijft het CDA wel vasthouden aan het persoonlijke en maatschappelijke burgerschapsideaal waarin het vooral gaat om het tegengaan van achterstanden en het stimuleren van participatie. Aan de hand van onderstaande grafiek zal worden gekeken of deze burgerschapsidealen tussen 2003 en 2012 nog net zo sterk voorkomen, of dat ze zijn veranderd.

Afbeelding 7: Burgerschapsidealen uit verkiezingsprogramma's van het CDA tussen 1989 en 2012

Het staafdiagram laat zien dat de categorieën 'respect', 'vrijheid/autonomie', 'participatie/betrokkenheid' en 'kennis van de Nederlandse taal en cultuur' sterk zijn gegroeid. Daarnaast zijn er enkele andere opvallende constatering. Zo is de categorie 'behulpzaamheid/zorgzaamheid' wel toegenomen, maar niet zo sterk als de andere categorieën. De categorie 'verantwoordelijkheid' is daarentegen gedaald. Het betreft hier echter niet een

werkelijke afname. Het CDA heeft in 2003 geen nieuw verkiezingsprogramma geschreven, waardoor er ook minder citaten zijn.

De categorie ‘participatie/betrokkenheid’ is bij het CDA dus het sterkst gestegen. Het overgrote deel van de citaten in deze categorie, bijna de helft, is afkomstig uit het jaar 2006. Participatie wordt gezien als essentieel onderdeel van burgerschap en draait bovendien om fatsoen, respect en tolerantie: ‘We zeiden het al: burgerschap is meer dan alleen ‘klant’ zijn van de samenleving of overheid. Burgerschap is meedoen.’¹¹⁶

Ook benadrukt het CDA dat participatie voor nieuwkomers essentieel is. ‘Onze samenleving moet nieuwkomers willen toerusten om als burger, ouder en kostwinner te kunnen functioneren in Nederland’.¹¹⁷ Hier gaat het dus om participatie in de persoonlijke sfeer. ‘Aan de andere kant mogen we dan ook van hen vragen volwaardig deel te nemen aan het onderwijs en de arbeidsmarkt’.¹¹⁸ Dat heeft dan weer een kenmerk van maatschappelijk burgerschap in zich. Tussen 2003 en 2012 benadrukt het CDA aspecten van maatschappelijk burgerschap. Vooral het belang van participatie van migranten komt in deze jaren sterker naar voren, maar ook scholieren moeten voldoende bijdragen, bijvoorbeeld in de vorm van een maatschappelijke stage.¹¹⁹

Behulpzaamheid en zorgzaamheid, staan net als in de voorgaande jaren voor het naar elkaar omkijken. Vooral het begrip ‘solidariteit’ is hierbij belangrijk.¹²⁰ Zo staat in het verkiezingsprogramma van 2010: ‘De komende jaren draaien om maatschappelijke samenhang en solidariteit’.¹²¹ Solidariteit hangt ook sterk samen met verantwoordelijkheid en betrokkenheid.¹²²

Ook het ideaal ‘respect’ is sterk toegenomen en betekent net als in voorgaande jaren dat iedereen respect en fatsoen voor de medemens moet hebben. Tussen 2006 en 2010 benadrukt het CDA dat respect ook voor nieuwkomers belangrijk is: ‘Integratie van nieuwkomers is een wederkerig proces tussen de samenleving die nieuwkomers welkom heet en nieuwkomers die zich de Nederlandse taal eigen maken, kennisnemen van de Nederlandse wetgeving, cultuur en geschiedenis en hiervoor respect tonen.’¹²³ Verder benadrukt het CDA dat zij denkt vanuit ‘christelijke waarden en normen’.¹²⁴ In 2010 wordt het ideaal ‘respect’ ook ingezet om groepen

¹¹⁶ Citaat 323, *CDA 2006-2010*.

¹¹⁷ Citaat 322, *CDA 2006-2010*.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Citaat 369, 386, 387, 391, *CDA 2010-2012*; Citaat 415, 418, 439, 444, 445, 449, 454, 480, *CDA 2012-2017*.

¹²⁰ Zoals onder andere blijkt uit: Citaat 371, *CDA 2010-2012*.

¹²¹ Citaat 371, *CDA 2010-2012*.

¹²² Citaat 370, *CDA 2010-2012*.

¹²³ Citaat 235, *CDA 2006-2010*.

¹²⁴ Citaat 328, *CDA 2006-2010*.

uit te sluiten: ‘Overheid en samenleving bieden plaats aan geloofsgemeenschappen voor zover zij de kernwaarden van onze rechtsstaat respecteren.’¹²⁵ In dit citaat vindt dezelfde ontwikkeling plaats als bij de VVD. Het is immers vanzelfsprekend dat iedereen de waarden van de rechtsstaat moet accepteren, maar het CDA lijkt te impliceren dat zij extra kritisch kijkt naar de islam.

Ook het aantal vermeldingen van vrijheid is gestegen. Godsdienstvrijheid wordt sterker dan voorheen benadrukt, net als de vrijheid van meningsuiting en vrije schoolkeuze.¹²⁶ Ook wordt er een beperking opgelegd aan vrijheid: vrijheid mag namelijk niet gebruikt worden om ‘mensen tot in het diepste van hun ziel te kwetsen.’¹²⁷ Ook moet misbruik van dit recht in de vorm van haatzaaien en opruiing tegengegaan worden.¹²⁸ Deze laatste opmerking zou gericht kunnen zijn tegen de opkomst van populisme, hoewel het CDA dat niet expliciet schrijft.

Het ideaal ‘kennis van de Nederlandse taal en cultuur’ is wat toegenomen en de categorie ‘integratie’ is min of meer gelijk gebleven. Ook de betekenis van deze idealen is niet sterk veranderd, maar wel wordt vaker benadrukt dat nieuwkomers de Nederlandse taal moeten leren en moeten participeren in de samenleving. Bovendien moet iedereen ‘deelgenoot van de samenleving’ worden, omdat er anders ‘alternatieve samenlevingen’ met ‘eigen normen en waarden’ kunnen ontstaan.¹²⁹ De categorieën ‘kennis van de Nederlandse taal en cultuur’ en ‘integratie’ zijn niet erg groot. De verklaring hiervoor ligt in het feit dat idealen over integratie juist impliciet door de verkiezingsprogramma’s verweven zijn en dus niet vaak expliciet worden benoemd.

Het CDA heeft na 2002 dus grotendeels dezelfde idealen nagestreefd als in de periode daarvoor. Burgerschapsidealen hebben met name betrekking op de persoonlijke en sociale sfeer, maar hier en daar heeft het toch kenmerken van cultureel burgerschap. Zo op het eerste gezicht lijkt het alsof het CDA niet veel meer aandacht is gaan besteden aan integratie, maar tussen de regels door valt toch duidelijk te zien dat het CDA dit thema wel degelijk belangrijker is gaan vinden.

¹²⁵ Citaat 375, *CDA 2010-2012*.

¹²⁶ Citaat 290, 301, 309, 338, *CDA 2006-2010*; Citaat 374, 376, 377, 370, *CDA 2010-2012*; Citaat 456, 458, 460 *CDA 2012-2017*.

¹²⁷ Citaat 327, *CDA 2006-2010*.

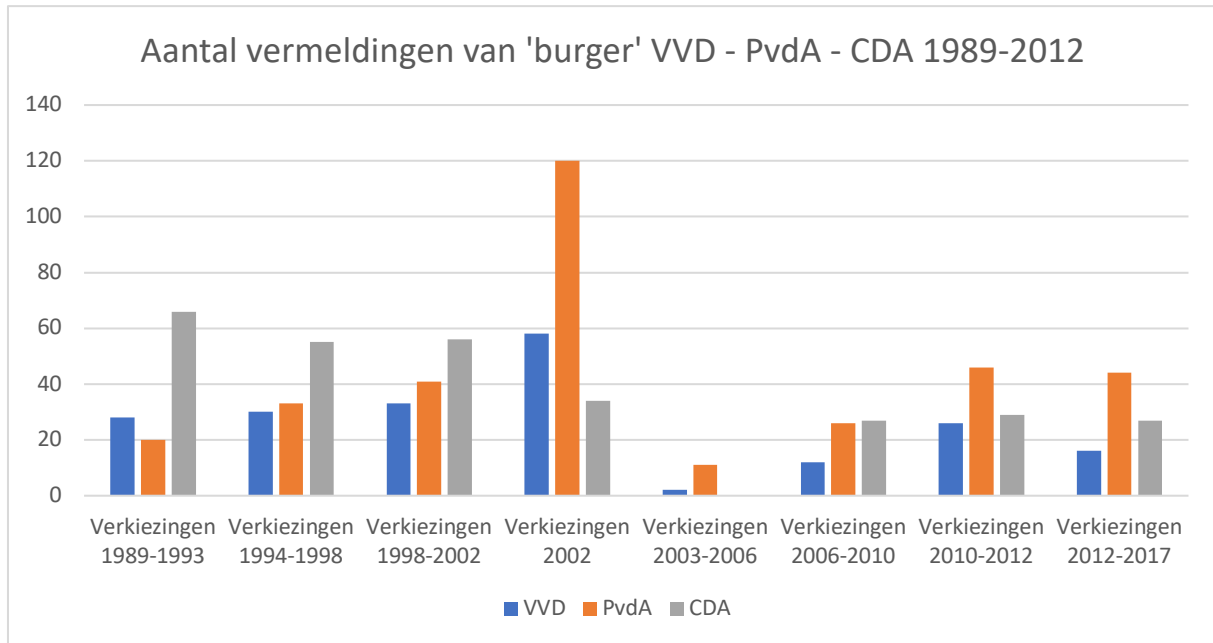
¹²⁸ Citaat 327, *CDA 2006-2010*.

¹²⁹ Citaat 380, *CDA 2010-2012*.

Burger of burgerschap

Net als in het vorige hoofdstuk zal in deze paragraaf worden gekeken naar het aantal keer dat de term ‘burger’ of ‘burgerschap’ voorkomt in de verkiezingsprogramma’s.

Staafdiagram 8: Aantal vermeldingen van ‘burger’ bij de VVD, CDA en PvdA tussen 1989 en 2012

Wat meteen opvalt is dat het aantal vermeldingen van ‘burger’ in de jaren na 2000 bij alle partijen is afgenomen. De PvdA heeft net als in voorgaande jaren wel nog steeds de meeste vermeldingen van het woord ‘burger’. Wanneer het gaat om het aantal vermeldingen van ‘burgerschap’ valt op dat de partijen dit begrip vanaf 2006 vaker gebruiken dan in voorgaande jaren, maar dit is nog steeds zeer spaarzaam.

Bij de PvdA gaat het bij burgerschap vooral om het idee dat burgers betrokken moeten zijn en moeten worden gestimuleerd om bij te dragen aan de maatschappij.¹³⁰ Deze opvattingen zijn enigszins vergelijkbaar met de piek in het verkiezingsprogramma van 1994 waarin werd gesproken over ‘burgerzin’. Bij het CDA gaat het net als bij de PvdA vaak over het idee dat burgers betrokken moeten zijn, maar het CDA benadrukt sterker dat het gaat om ‘waarden en normen’. Er zit bij het CDA dus een sterkere mate van plicht achter dit ideaal.¹³¹ Bij de VVD

¹³⁰ PvdA, *Samen sterker. Werken aan een beter Nederland. Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006* (Amsterdam 2006) 109; Citaat 163, *PvdA 2006-2010*; Citaat 184-186, *PvdA 2010-2012*.

¹³¹ Het burgerschapsideaal van het CDA komt met name goed naar voren in het verkiezingsprogramma: CDA, *Kies voor toekomst. Kies voor elkaar* (Den Haag 2006) 31-33; CDA, *Slagvaardig en samen. Verkiezingsprogramma 2010-2015* (Den Haag 2010) 25.

komt het woord ‘burgerschap’, op een uitzondering na, in geen enkel verkiezingsprogramma voor.

Dat de term ‘burgerschap’ bij de VVD nauwelijks voorkomt, wil echter niet zeggen dat het woord ‘burger’ ook niet voorkomt. Sterker nog, in 2006 schrijft de VVD dat ‘de burger in dit land de baas is’.¹³² Dat de burger een individu met rechten is, staat bij de VVD dus buiten kijf. Ook bij de PvdA en het CDA zijn burgerschapswaarden nog steeds erg belangrijk, alleen het woord ‘burger’ wordt minder vaak gebruikt. Dit zou deels te maken kunnen hebben met passieve formuleringen, zoals ‘van hen wordt verwacht’.¹³³ Maar het komt ook doordat burgerschapsidealen vaak meer impliciet worden vermeld en dus tussen de regels door gelezen moeten worden.

Conclusie

Zoals uit hoofdstuk twee al bleek, hanteren de verschillende politieke partijen allemaal een ander burgerschapsideaal: de VVD hanteert een cultureel burgerschapsideaal, de PvdA een sociaal ideaal en het CDA een persoonlijk en maatschappelijk ideaal. De drie partijen blijven trouw aan hun oorspronkelijke ideaal, maar de uitspraken uit de verkiezingsprogramma’s wringen wel regelmatig. Zo doet de PvdA in 2003 op het gebied van integratie felle uitspraken dan in de jaren daarvoor en wijkt daarmee af van het ideaal van sociaal burgerschap. Inhoudelijk doen zich geen grote veranderingen voor, maar wel is er in de verkiezingsprogramma’s van alle politieke partijen te zien dat er meer waarde wordt gehecht aan burgerschapsidealen.

¹³² Citaat 24, *CDA 2006-2010*.

¹³³ Zoals bijvoorbeeld het geval is in: Citaat 54, *PvdA 2010-2012*.

Conclusie

De ideale burger: zoals uit de verkiezingsprogramma's blijkt, heeft elke partij daar een andere opvatting over: de VVD, PvdA en CDA hanteren ieder een eigen burgerschapsmodel. Dit driestromenland blijft altijd bestaan: de partijen wisselen nooit van ideaal. Binnen het desbetreffende burgerschapsideaal schuiven de partijen echter wel op en neer tussen links en rechts. Deze verschuivingen worden beïnvloed door politieke en maatschappelijke ontwikkelingen tussen 1989 en 2012. De hoofdvraag van deze scriptie luidt dan ook welke ontwikkeling het ideaal burgerschap tussen 1989 en 2012 heeft doorgemaakt. De hypothese is dat het jaar 2002/2003 gezien kon worden als een *critical juncture*.

Deze hypothese komt voort uit de inleiding waarin onder andere het werk van Sarah de Lange wordt besproken. Zij laat zien dat rechts populistische partijen de partijsystemen van West-Europa hebben getransformeerd. Ook in deze scriptie is gebleken dat de invloed van populistische partijen op verkiezingsprogramma's aanzienlijk is. Aangezien de LPF in 2002 opkwam, was het plausibel te veronderstellen dat de spectaculaire verkiezingszege van deze partij het partijbestel had veranderd. Uit de scriptie blijkt echter dat de veranderingen in verkiezingsprogramma's al eerder voorkomen dan in 2002/2003.

De verkiezingsprogramma's leggen vanaf de jaren negentig steeds meer nadruk op burgerrechten die samenhangen met Nederlanderschap. In de inleiding werd hiervoor de term *civic consciousness* geïntroduceerd, wat betekent dat er een grotere nadruk wordt gelegd op burgerrechten en verplichtingen, zoals het leren van de taal om de binding met de natiestaat te bevorderen. In de verkiezingsprogramma's is er inderdaad sprake van een toename van *civic consciousness* aangezien burgerschapsidealen omtrent kennis van de Nederlandse taal en cultuur en integratie de afgelopen jaren sterk zijn toegenomen.

In de voorgaande hoofdstukken zijn de verkiezingsprogramma's telkens per politieke partij besproken. Dit geeft een goed beeld van de ontwikkelingen binnen de politieke partijen, maar het is moeilijker om een algemeen beeld te krijgen van de ontwikkeling door de tijd heen. Door hieronder de ontwikkelingen thematisch te bespreken aan de hand van de vier belangrijkste categorieën, kan hier meer duidelijkheid over verschaft worden.

De categorie verantwoordelijkheid speelt in alle verkiezingsprogramma's bij de partijen een belangrijke rol. Voor het jaar 2002 is deze categorie, die bij de VVD met name samenhangt met vrijheid, niet expliciet verweven met cultuuropvattingen, maar gaat het om de verantwoordelijkheid om te zorgen voor de eigen leef- en werkomgeving. Bij de VVD en het CDA hangt deze categorie ook samen met participatie, aangezien volgens deze partijen iedereen de taak heeft om goed voor elkaar te zorgen en te participeren in de maatschappij. Het

verantwoordelijkheidsbegrip verandert bij geen van de partijen opzienbarend na 2002, maar krijgt wel nuanceverschillen. Bij de VVD is verantwoordelijkheid iets wat de meeste mensen vanzelfsprekend bezitten, maar dit moet bij migranten wel extra worden benadrukt. De PvdA verbindt na 2002 net als de andere partijen verantwoordelijkheid met participatie en bedoelt hiermee vooral dat de migrant de verantwoordelijkheid heeft om zich voor te bereiden op zijn komst naar Nederland en de taal leert. Bij het CDA verandert het verantwoordelijkheidsbegrip niet. Door de tijd heen is verantwoordelijkheid in elk geval bij de VVD en PvdA steeds meer verweven geraakt met opvattingen over integratie.

Dezelfde ontwikkeling is zichtbaar wanneer het gaat over participatie. Waar bij verantwoordelijkheid de binding met migratie echter pas na 2002/2003 aan de orde is, is dat bij participatie al eerder het geval. De VVD benadrukt dat participatie van de migrant bij het inburgeren essentieel is, omdat het bijdraagt aan het vinden van een gerespecteerde plaats in de samenleving. Participatie is voor iedereen belangrijk, maar voor migranten wordt dit wel extra benadrukt. Bij de PvdA is die verbinding er voor 2003 juist nog niet. Participatie gaat om het leveren van een bijdrage aan de maatschappij en de ontplooiing en emancipatie van het individu. Bij het CDA hangt participatie samen met verantwoordelijkheid en zorgzaamheid, waarbij het gaat om het 'omkijken naar elkaar'. Na 2002 betekent participatie bij de VVD nog steeds dat deelname aan de maatschappij de beste weg is tot integratie. Ook bij de PvdA betekent participatie grotendeels hetzelfde, maar toch wordt na 2003 wel vaker benadrukt dat burgers moeten helpen bij het zoeken naar een oplossing voor problemen die worden veroorzaakt door de multiculturele samenleving. Participatie is dus net als bij de VVD een belangrijk ideaal voor iedereen, maar wordt voor migranten nog eens extra benadrukt. Zoals gezegd is ook de link met verantwoordelijkheid belangrijk voor de PvdA. Het CDA heeft participatie nog steeds hoog in het vaandel staan en benadrukt het meedoen aan de samenleving dat ook voor nieuwkomers essentieel is.

De laatste twee met elkaar samenhangende categorieën die eruit springen zijn 'kennis van de Nederlandse taal en cultuur' en 'integratie'. Bij de VVD is er al sinds 1998 een sterke nadruk op 'onze' cultuur en integratie. In 2002 verhardt deze retoriek door migranten als 'vreemdelingen' te omschrijven en sancties op te leggen aan mensen die de inburgeringscursus niet halen. Ook de PvdA hanteert voor 2002 een minder felle retoriek dan daarna. De focus lag altijd al op integratie, maar tussen 1994 en 2002 komt de nadruk te liggen op taalachterstanden en problemen omtrent integratie. Het CDA beklemtoont ook het leren van de Nederlandse taal, maar komt eerder dan de VVD en PvdA met het standpunt dat er sancties moeten zijn voor migranten die niet voldoende participeren of de Nederlandse taal leren. Na 2002 wordt bij alle

partijen die verharde retoriek doorgezet. De VVD wil dat de Nederlandse cultuur behouden blijft, pleit voor strenge toelatingseisen en is bang voor een ‘cultureel drama’. De PvdA verhardt vooral sterk in 2003 door te stellen dat er problemen gepaard gaan met de komst van mensen uit andere culturen. De jaren daarna zijn de uitspraken minder fel en wordt juist vooral benadrukt dat Nederland migranten nodig heeft. Wel blijft het belangrijk om de taal te leren en in te burgeren. Het CDA geeft nauwelijks een andere invulling aan de begrippen integratie en kennis van de Nederlandse taal en cultuur. Wel waarschuwt het programma voor het ontstaan van een alternatieve samenleving.

Uiteindelijk heeft de analyse van de categorieën ertoe geleid dat er drie verschillende burgerschapsidealen te onderscheiden zijn. De VVD hanteert een cultureel, de PvdA een sociaal en het CDA een persoonlijk en maatschappelijk burgerschapsideaal. Elke partij vult dit ideaal anders in door uiteenlopende opvattingen over burgerschap. De partijen bewegen van links naar rechts, maar blijven altijd trouw aan hun oorspronkelijk burgerschapsideaal. Dit is ook terug te zien in de beginselprogramma’s. De latere beginselprogramma’s zijn allemaal scherper, waarmee ze zich aanpassen aan de verkiezingsprogramma’s die deze koers hebben ingezet.

Alle drie de partijen streven dus bepaalde burgerschapsidealen na. Deze idealen zijn voor alle burgers belangrijk en meestal formuleren de partijen passages die over burgerschap gaan op een algemene manier. Er wordt dus nooit expliciet gezegd voor wie deze burgerschapsidealen in het bijzonder gelden. Toch blijkt wel degelijk dat voor migranten zwaardere eisen gelden dan voor anderen. Thema’s rondom integratie zijn door alle onderwerpen van de verkiezingsprogramma’s verweven. Wat blijkt is dat met name voor mensen met een migratieachtergrond bepaalde idealen zwaarder wegen. Immers, zij moeten de taal spreken, de Nederlandse normen en waarden accepteren en niet te sterk vasthouden aan hun oorspronkelijke cultuur. Vooral ongemak over de islam is bij alle partijen tussen de regels door te lezen.

De studie van Jedan en De Looijer concludeert dat de politieke partijen geen samenhangende visie op goed burgerschap geven. Er is geen duidelijk normatief burgerschapsideaal en geen uitgebreide reflecties op deugdbegrippen. Ook uit deze scriptie blijkt dat politieke partijen zelden expliciet reflecteren op burgerschapsidealen. Impliciet is dat echter wel het geval. De politieke partijen omschrijven waarden als ‘participatie’ of ‘kennis van de Nederlandse taal en cultuur’ zelden expliciet als deugd, maar toch valt af te leiden dat dit belangrijke burgerschapsidealen zijn. Uit de analyse volgt dan ook dat er een cultureel, sociaal en persoonlijk en maatschappelijk burgerschapsideaal te onderscheiden zijn.

Terugkomend op de vraag of er gesproken kan worden van een *critical juncture* in het jaar 2002/2003: die hypothese blijkt niet te kloppen. Na het jaar 2002 neemt burgerschap wel een veel belangrijkere plaats in en treedt er een verharding op in de retoriek omtrent integratie. Het gaat hier echter om een ontwikkeling die al langer gaande is. Al voor het jaar 2002/2003 beginnen politieke partijen ongemak over integratie te uiten en langzaam maar zeker wordt ook het burgerschapsideaal ‘kennis van de Nederlandse taal en cultuur’ steeds belangrijker. Het gaat dus vooral om een geleidelijke verandering die wordt versneld in het jaar 2003. De opkomst van de LPF zal daar zeker aan hebben bijgedragen, maar dit is niet de enige factor die van belang is.

Binnen de VVD en PvdA rommelde het al langer met kritische geluiden die werden geuit door Bolkestein en Scheffer en werd er gezocht naar een nieuwe manier van omgang met politieke en maatschappelijke thema’s, zoals integratie en de multiculturele samenleving. Ook het CDA zocht naar een nieuwe retoriek die al voor 2002 doorklonk in de verkiezingsprogramma’s.

De veranderingen in de retoriek van de verkiezingsprogramma’s hebben alles te maken met de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Onvrede over toegenomen migratie en globalisering vormen de voedingsbodem voor populisme en hierdoor ontstaat er een vraag naar een daadkrachtige reactie vanuit de politiek. De VVD, PvdA en CDA zoeken een weg in de omgang met de populistische retoriek, maar reageren net als de populistische partijen ook op de achterliggende maatschappelijke ontwikkelingen. Het hoogtepunt van deze ontwikkeling is publicatie van een WRR-rapport uit 2007 met de titel ‘Identificatie in Nederland’. Idealen omtrent burgerschap waren dus al langere tijd aan het ontwikkelen. Wat de verkiezingsprogramma’s na 2002 in elk geval wel overgenomen lijken te hebben van populistische programma’s is het idee van een *heartland* dat verloren gaat, zoals in de theorie van Taggart naar voren komt. Bij alle partijen is immers een zweem van angst te lezen over het vermeende verlies van de Nederlandse cultuur.

Ook internationaal is deze ontwikkeling gaande. Zowel in Europa als in de Verenigde Staten bestaat het gevoel van verlies van de ‘eigen’ cultuur. Deze gevoelens spelen met name bij witte, lager opgeleide mensen in de niet-stedelijke gebieden. Zij hebben het gevoel dat grote culturele veranderingen hun sociale positie hebben aangetast. Dit heeft etno-nationalisme tot gevolg waarbij de schuld voor deze problemen wordt gelegd bij globalisering, minderheden,

immigranten en de vermeende elite. Populistische partijen wakkeren deze gevoelens en schuldvraag verder aan, Donald Trump is hier een goed voorbeeld van.¹³⁴

In Europa komt het etno-nationalisme sterk naar voren in Frankrijk bij de partij Rassemblement National, voorheen bekend als Front National. Deze populistische partij, geleid door Marine le Pen en voorheen haar vader Jean-Marie le Pen, stelt dat de nationale Franse identiteit in gevaar wordt gebracht door immigratie. De partij is dan ook fel tegen globalisering en Europeanisering. Alleen mensen geboren en getogen in Frankrijk zouden verantwoordelijkheid en respect hebben voor het Franse cultuurgoed en derhalve zouden alleen zij recht hebben op Frans burgerschap.¹³⁵ Front National hanteert dus een sterk uitsluitend cultureel burgerschapsideaal.

Ook in Groot-Brittannië speelt nationalisme en de angst voor immigratie een belangrijke rol. Bij veel mensen bestaat de angst dat het nastreven van een multiculturele samenleving de Britse nationale identiteit in gevaar brengt. Bovendien vrezen veel mensen dat immigratie de welvaartsstaat in gevaar brengt. Europees lidmaatschap zou volgens deze visie zorgen voor meer migratie en dus waren velen voorstander van de Brexit.¹³⁶

Het gevoel dat de eigen cultuur verloren gaat ligt dus vaak ten grondslag aan veranderende burgerschapsidealen. Wanneer mensen het gevoel hebben dat zij niet geprofiteerd hebben van globalisering en welvaart, kan bij hen het gevoel ontstaan dat immigratie een bedreiging vormt voor de eigen cultuur. Dit gaat vaak gepaard met een verlangen naar een tijd voor immigratie toen de samenleving nog relatief homogeen was. Burgerschapsidealen in verkiezingsprogramma's weerspiegelen deze angsten. Politieke partijen zijn na 2000 een groter belang gaan hechten aan integratie en kennis van de Nederlandse taal en cultuur. Burgerschapsidealen worden voor mensen met een migratieachtergrond dan ook sterker benadrukt en de eisen waar een goede burger aan moet voldoen liggen hoger.

Voortdurend zijn de partijen op zoek naar de juiste retoriek als antwoord op de maatschappelijke ontwikkelingen en proberen hiermee kiezers te trekken die anders op populistische partijen zouden stemmen. Het is echter de vraag in hoeverre politieke partijen zich bewust zijn van de ontwikkeling in burgerschapsidealen in hun eigen

¹³⁴ Bart Bonikowski, 'Populism in Europe and the United States', *Brown journal of world affairs* 23:1 (2016) 9-24, aldaar 21; Bart Bonikowski, 'Review the new American creed: The eclipse of citizenship and rise of populism by David H. Kamens', *Contemporary Sociology* 50:2 (2021) 156-158, aldaar 157.

¹³⁵ Jens Rydgren, 'France: The Front National, ethnonationalism and populism' in: Daniele Albertazzi en Duncan McDonnal eds., *Twenty-first Century Populism. The spectre of western European democracy* (Chippinham-Eastbourne 2008) 166-180, aldaar 170.

¹³⁶ R. Ashcoft en M. Bevir, 'Pluralism, national identity and citizenship: Britain after Brexit', *Political Quarterly* 87:3 (2016) 355-359, aldaar 358.

verkiezingsprogramma's. Politieke partijen zouden daarom werkgroepen in het leven kunnen roepen om kritisch te kijken naar hun verkiezingsprogramma's en het verband tussen burgerschap en nationale identiteit. Ontwikkelingen omtrent burgerschap in Nederland staan bovendien niet op zichzelf, maar maken onderdeel uit van internationale tendensen. Onderzoek naar deze bredere ontwikkeling zou kennis op het gebied van burgerschapsidealen verder kunnen helpen.

Bibliografie

Primaire bronnen

Beginselprogramma's

VVD

VVD, Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (beginselprogramma VVD 1980).

VVD, Beginselverklaring. Vastgesteld door de 125^e algemene vergadering op 15 november 2008 te Rotterdam (beginselprogramma VVD 2008).

PvdA

PvdA, 'PvdA Beginselprogramma', *PK Ledenblad van de Partij van de Arbeid* 9:10 (1978) 1-52.

PvdA, *Beginselen. Manifest vastgesteld op 29 januari 2005* (Delft 2005).

CDA

CDA, *Uitgangspunten. Program van uitgangspunten van het christen democratisch appèl* (Den Haag 1980).

CDA, *Ontwerp-program van uitgangspunten* (Den Haag 1992).

CDA, *Program van uitgangspunten* (Leiden 1993).

Verkiezingsprogramma's

VVD

VVD, *Niet doorschuiven maar aanpakken. Verkiezingsprogramma VVD 2012-2017* (Den Haag 2012).

VVD, *Orde op zaken. Verkiezingsprogramma 2010-2014. Zeker nu* (Den Haag 2010).

VVD, *Voor een samenleving met ambitie. Verkiezingsprogramma VVD 2006* (Den Haag 2006).

VVD, *De VVD maakt werkt van Nederland. VVD verkiezingsplan 2003* (Den Haag 2003).

VVD, *Ruimte, respect & vooruitgang. Verkiezingsprogramma volkspartij voor vrijheid en democratie 2002-2006* (Den Haag 2002).

VVD, *Investeren in uw toekomst. Verkiezingsprogramma 1998-2002* (Den Haag 1998).

VVD, *Nederland moet weer aan de slag. Kernprogramma 1994-1998* (Den Haag 1994).

VVD, *Een kansvolle toekomst. Verkiezingsprogramma 1989-1993* (Meppel 1989).

PvdA

PvdA, *Nederland sterker & socialer. Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2012* (Amsterdam 2012).

PvdA, *Iedereen telt mee. De kracht van Nederland. PvdA verkiezingsprogramma 2010* (Amsterdam 2010).

PvdA, *Samen sterker. Werken aan een beter Nederland. Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2006* (Amsterdam 2006).

PvdA, *Voor verantwoordelijkheid, respect en solidariteit. Verkiezingsmanifest 2003-2007* (Amsterdam 2003).

PvdA, *Samen voor de toekomst. Idealen en ambities 2010. Verkiezingsprogramma 2002-2006* (Amsterdam 2002).

PvdA, *Een wereld te winnen* (Amsterdam 1998).

PvdA, *Wat mensen bindt. Partij van de arbeid verkiezingsprogramma 1994-1998* (Amsterdam 1994).

PvdA, *Kiezen voor kwaliteit. Verkiezingsprogramma* (Amsterdam 1989).

CDA

CDA, *Iedereen. Verkiezingsprogramma 2012-2017* (Den Haag 2012).

CDA, *Slagvaardig en samen. Verkiezingsprogramma 2010-2015* (Den Haag 2010).

CDA, *Kies voor toekomst. Kies voor elkaar* (Den Haag 2006).

CDA, *Betrokken samenleving. Betrouwbare overheid. Verkiezingsprogramma 2002-2006* (Den Haag 2002).

CDA, *Samenleven doe je niet alleen. CDA verkiezingsprogramma 1998-2002* (Den Haag 1998).

CDA, *Wat echt telt. Werk * veiligheid * milieu. Landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998* (Den Haag 1994).

CDA, *Verantwoord voortbouwen. Program van actie '89-'93* (Bussum 1989).

(In 2003 heeft het CDA geen nieuw verkiezingsprogramma uitgebracht, maar is de partij verdergegaan met het verkiezingsprogramma van 2002).

Secundaire literatuur

Secundaire literatuur

- Ashcoft, R. en M. Bevir, 'Pluralism, national identity and citizenship: Britain after Brexit', *Political Quarterly* 87:3 (2016) 355-359.
- Bale, Tim, 'Cinderella and her ugly sisters: the mainstream and extreme right in Europe's bipolarising party', *West European Politics* 26:3 (2003) 67-90.
- Becker, Frans, 'Tegen de amorele hardheid van de economie. Een korte geschiedenis van de Partij van de Arbeid' in: C. van Baalen, F. Wielenga en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017) 99-126.
- Blom, J.C.H., 'Nederland sinds 1830' in: idem en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 2014) 382-451.
- Bonikowski, Bart, 'Review the new American creed: The eclipse of citizenship and rise of populism by David H. Kamens', *Contemporary Sociology* 50:2 (2021) 156-158.
- Bonikowski, Bart, Daphne Halikiopoulou, Eric Kaufmann en Matthijs Rooduijn, 'Populism and nationalism in a comparative perspective: a scholarly exchange', *Nations and Nationalism* 25:1 (2018) 1-24.
- Bonikowski, Bart, 'Populism in Europe and the United States', *Brown journal of world affairs* 23:1 (2016) 9-24.
- Bos, Linda, en Kees Brants, 'Wilders en de golfslag van het populisme' in: Philip van Praag en Kees Brants eds., *Media, macht en politiek* (Diemen 2014) 187-207.
- Bosmans, Jac, en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011).
- Canovan, Margaret, *Populism* (New York 1981).
- Faantje, Rien, 'De christendemocratie in Nederland. Schipperen tussen waarden en verantwoordelijkheid' in: C. van Baalen, F. Wielenga en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017) 11-34.
- Fermin, Alfons, 'Burgerschap en multiculturaliteit in het Nederlandse integratiebeleid', *Bestuur & Maatschappij* 36:1 (2009) 12-26.
- Fukuyama, Francis, *The end of history and the last man* (New York 2006).
- Giebels, Lambert, J., *Geschiedenis van de democratie* (Amsterdam 2014).
- Gunsteren, van Herman, 'Burgerschap in Nederland 1992-2008. Voortschrijdend inzicht?',

- Bestuur & Maatschappij* 26:1 (2009) 40-48.
- Ichilov, Orit, 'Patterns of citizenship in a changing world' in: idem ed., *Citizenship and citizenship education in a changing world* (New York-Oxon 1998) 11-27.
- Janowitz, Morris, 'National service and the welfare-state', *Social service review* 57:4 (1983) 525-544.
- Jedan, Christoph, en Gwynned de Looijer, *Visies op goed burgerschap. Deugden in de programma's van Nederlandse politieke partijen in de publieke perceptie* (Groningen 2009).
- Kaltwasser, Rovira Christóbal, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo en Pierre Ostiguy, 'Populism. An overview of the concept and the state of the art' in: idem, *The Oxford handbook of populism* (Oxford 2017).
- Lange, de S., 'Politiek en samenleving in het post-Fortuyn tijdperk', *Bestuur & Maatschappij* 39:2 (2012) 114-128.
- Lucardie, Antonie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij van de Vrijheid en Trots op Nederland' in: G. Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2007) 176-190.
- Marshall, T.H., 'Citizenship and social class' in: Christopher Pierson & Francis G. Castles eds., *The welfare state reader* (2^e druk; Cambridge-Malden 2006).
- Ochoa Espejo, Cochoa Paulina, 'Populism and the people', *Theory and event* 1:3 (1997) 93-99.
- Jens Rydgren, 'France: The Front National, ethnonationalism and populism' in: Daniele Albertazzi en Duncan McDonnal eds., *Twenty-first Century Populism. The spectre of western European democracy* (Chippenham-Eastbourne 2008) 166-180.
- Schie, van Patrick, 'Het geheim van de Nederlandse liberalen. Hoe de VVD zich tot een centrale machtsfactor heeft ontwikkeld' in: Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp eds., *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018) 221-244.
- Schinkel, Willem, 'The virtualization of citizenship', *Critical Sociology* 36:2 (2010) 265-283.
- Schinkel, Willem, 'De virtualisering van burgerschap en de paternalistische staat', *Sociologie* 5:1 (2009) 48-68.
- Taggart, Paul, *Concepts in the social sciences. Populism* (Philadelphia 2000).
- Vetten, de J., *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten 1980-1998* (Leiden 2016).
- Voerman, Gerrit, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen',

BMGN 120:2 (2005) 226-269.

Voerman, Gerrit, 'Waarheen gaat de VVD?', *Liberaal Reveil* 49:3 (2008) 146-150, aldaar 147.

Vosse, Koen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *BMGN* 127:2 (2021) 28-54.

Vosse, Koen, 'Een paradijs voor partijen. Nederland en zijn kleine partijen' in: C. van Baalen, F. Wielenga en M. Wilp eds., *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017) 244-258.

Vosse, Koen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk', *Res Publica* 51:4 (2009) 437-466.

Websites

CDA – Heerenveen standpunten,

<https://www.cda.nl/fryslan/heerenveen/standpunten/rentmeesterschap> (geraadpleegd 15 juni 2021).

NOS – Baudet vindt Forum vitaler dan ooit ondanks interne klappen,

<https://nos.nl/artikel/2363647-baudet-vindt-forum-vitaler-dan-ooit-ondanks-interne-klappen.html> (geraadpleegd 5 maart 2021).

NOS – Eerdmans en Nanninga doen met Ja21 mee aan verkiezingen,

<https://nos.nl/artikel/2361125-eerdmans-en-nanninga-doen-met-ja21-mee-aan-verkiezingen.html> (geraadpleegd 5 maart 2021).

Parlement.com – Centrumdemocraten,

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfx tq/centrumdemocraten_cd (geraadpleegd 18 februari 2021).

Parlement.com – De onvermijdelijk geworden partijwet,

https://www.parlement.com/id/vkqw idrc l mqr/de_onvermijdelijk_geworden_partijwet (geraadpleegd 17 juni 2021).

Parlement.com – Forum voor Democratie,

https://www.parlement.com/id/vkbfkzyuqytw/forum_voor_democratie_fvd (geraadpleegd 11 maart 2021).

Parlement.com – Opkomst en ondergang van de lpf,

https://www.parlement.com/id/vhdjhx l hxotm/opkomst_en_ondergang_van_de_lpf (geraadpleegd 25 februari 2021).

Parlement.com – Politieke partij,

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x06/politieke_partij (geraadpleegd 17 juni 2021).

Parlement.com – Trots op Nederland,

https://www.parlement.com/id/vhtefhue6hz5/trots_op_nederland (geraadpleegd 4 maart).

Parlement.com – Tweede Kamerfractie lid Wilders,

https://www.parlement.com/id/vix5nqfm7hlf/tweede_kamerfractie_lid_wilders,
(geraadpleegd 5 maart 2021).

Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 1989,

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwz/tweede_kamerverkiezingen_1989
(geraadpleegd 11 maart 2021).

Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 1994,

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx0/tweede_kamerverkiezingen_1994
(geraadpleegd 11 maart 2021).

Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 2012,

https://www.parlement.com/id/viyyadrlrln1/tweede_kamerverkiezingen_2012
(geraadpleegd 29 mei 2021).

Parlement.com – Tweede Kamerverkiezingen 2021,

https://www.parlement.com/id/viyyadrlrln1/tweede_kamerverkiezingen_2021
(geraadpleegd 12 maart 2021).

Parlement.com – Zetelverdeling Tweede Kamer,

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer
(geraadpleegd 11 maart 2021).

Kranten

Frank Hendrickx, ‘Onrust bij Forum over racisme en antisemitisme in jongerenclub’,
Volkskrant (22 november 2020).

Bijlage A

Verantwoording begrippen uit de Excel-database

NB: Wegens technische redenen is het niet mogelijk om een Excel-bestand toe te voegen aan een Word-bestand. De Excel-database is daarom te vinden in een apart bestand.

Elk burgerschapsideaal uit de Excel-database zal hier worden toegelicht. Het gaat hierbij om de vraag aan welke voorwaarden een citaat moet voldoen om te worden opgenomen onder de desbetreffende categorie.

Respect

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘respect’ of over het woord ‘rechtsstaat’ is opgenomen in de database.

Vrijheid/autonomie

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘vrijheid’ of ‘autonomie’ is opgenomen in de database. Ook citaten die spreken over ‘ontplooiing’ zijn hierin opgenomen. Verder zijn ook meer impliciete verwijzingen naar een vrijheidsideaal opgenomen, bijvoorbeeld wanneer duidelijk blijkt dat de burger keuzevrijheid moet hebben of in zijn of haar bewegingsruimte niet mag worden beperkt.

Behulpzaamheid/zorgzaamheid

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘behulpzaamheid’ of ‘zorgzaamheid’ is opgenomen in de database. Ook wanneer wordt gesproken over ‘rentmeesterschap’ is het citaat opgenomen. Verder zijn ook alle impliciete verwijzingen naar dit burgerschapsideaal opgenomen, bijvoorbeeld wanneer duidelijk blijkt dat burgers voor elkaar moeten zorgen.

Participatie/betrokkenheid

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘participatie’ of over het woord ‘betrokkenheid’ is opgenomen in de database. Ook citaten waaruit impliciet blijkt dat burgers moeten bijdragen aan de samenleving of aan hun eigen leefomgeving zijn opgenomen.

Duurzaam leven/milieubewustzijn

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over ‘duurzaam leven’ of over ‘milieubewustzijn’ is opgenomen in de database. Ook andere citaten die impliciet verwijzen naar het milieu, gecombineerd met een actieve rol van de burger hierin, zijn opgenomen in de database.

Rechtvaardigheid

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘recht’, ‘rechtvaardigheid’ of ‘rechtsstaat’ is opgenomen in de database.

Verantwoordelijkheid

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘verantwoordelijkheid’, ‘verantwoording’ of variaties hierop is opgenomen in de database. Ook citaten waarin impliciet duidelijk wordt gemaakt dat de burger zelf op eigen initiatief iets moet doen of de taak heeft om iets te doen, oftewel de verantwoordelijkheid heeft om iets te realiseren, zijn opgenomen in de database.

Kennis van de Nederlandse taal en cultuur

Elk citaat waarin wordt gesproken over het belang van kennis van of het leren van de Nederlandse taal en/of cultuur is opgenomen in de database. Ook citaten over het idee dat iedereen de Nederlandse normen en waarden moet kennen of andere vergelijkbare verwijzingen, zijn opgenomen in de database.

Integratie

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het idee dat nieuwe burgers moeten integreren in de Nederlandse samenleving is opgenomen in de database. Ook wanneer een citaat gaat over een inburgeringscursus, is het citaat opgenomen.

Samenleven

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘samenleven’ is opgenomen in de database.

Emancipatie

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘emancipatie’ is opgenomen in de database. Ook wanneer een citaat gaat over gelijke rechten tussen mannen en vrouwen is het citaat opgenomen.

Discriminatie

Elk citaat waarin expliciet wordt gesproken over het woord ‘discriminatie’ is opgenomen in de database.

Burgerschap

In elk verkiezingsprogramma is gekeken hoe vaak het woord ‘burgerschap’ voorkomt. Het aantal vermeldingen van het woord ‘burgerschap’ is opgenomen in de database, maar de bijbehorende citaten zijn niet opgenomen.

Burger

In elk verkiezingsprogramma is gekeken hoe vaak het woord ‘burger’ voorkomt. Het aantal vermeldingen van het woord ‘burger’ is opgenomen in de database, maar de bijbehorende citaten zijn niet opgenomen. Samenstellingen met het woord ‘burger’ zijn ook niet opgenomen in de database.

Bijlage B

De Exel-database

De Exel-database is niet opgenomen in dit Word-document, omdat dat technisch niet mogelijk is. De Excel-database treft u daarom als een los bestand aan.

Let op: In de scriptie zijn voetnoten opgenomen die verwijzen naar citaten in de database door middel van een nummer. Dit nummer verwijst niet naar het rijnummer, maar naar de kolom 'uniek nummer'. Elk citaat is bovendien letterlijk en zonder aanpassingen overgenomen.